АЗӘРИ ДИЛИ
ВӘ
ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәҹмуәси)

Биринчи бурахылыш

АЗӘРБАЈЧАН МӘКТӘБИ
журналына әлавә

Бакы — 1968

1954-чү илдән нәшр едилир.

АЗӘРИ ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәчмуәси)

Биринчи (57-чи) бурахылыш

„Азәрбајчан мәктәби"

журналына әлавә

Бакы—1968

M.F. A... adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

МҮНДӘРИЧАТ

А. М. ГОРКИНИН 100 ИЛЛИЈИ

А. Алмәммәдов — А. М. Горки 3

I. ИБТИДАИ МӘКТӘБДӘ АНА ДИЛИ ТӘДРИСИ

Ј. Ш. Кәримов — Изаһлы гираәт дәрсләриндә шакирдләрин лүғәт еһтијатынын зәнкинләшдирилмәсинә даир 11

II. ОРТА МӘКТӘБДӘ АЗӘРИ ДИЛИ ТӘДРИСИ

А. Абдуллајев — Шакирдләрин шифаһи нитг мәдәнијјәтини инкишаф етдирәк 21
С. Рзајев — Иш фе'лләри 37
Н. Хәлилов — Исмин тәдрисиндә әјани васитәләрин тәтбиги үсуллары 45
С. Әһмәдов — Шакирдләрин нитгиндәки диалектизмләр вә онларын мөһкәмләнмә сәбәбләри 57
М. Гијасбәјли — Сифәт вә зәрф мәсәләсинә даир бә'зи гејдләр 71

III. ОРТА МӘКТӘБДӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

Д. Һачыјев — Тарихи драмларымызда һөкмдар вә халг проблеми 81
М. Маһмудов — Орта мәктәбин V синфиндә Н. Кәнчәвинин «Султан Сәнчәр вә гары» әсәринин тәдрисинә даир 89
Бу китаблары охумағы мәсләһәт билирик 103

А. М. ГОРКИНИН АНАДАН ОЛМАСЫНЫН 100 ИЛЛИЈИ

А. М. ГОРКИ

А. АЛМӘММӘДОВ,
филоложи елмләр намизәди.

Дүнја әдәбијјатынын ән бөјүк нүмајәндәләриндән бири, сосиализм реализми јарадычылыг методунун баниси Алексеј Максимович Горки өзүнүн даһијанә әсәрләри илә нәинки тәкчә Русијада, һәтта дүнјанын һәр јериндә мәшһур олмушдур. Онун әдәби, ингилаби фәалијјәти вахтилә дүнјанын бүтүн габагчыл адамларынын диггәтини чәлб етмишди. Горкини дүнја зәһмәткешләри арасында севдирән, она дүнјәви шөһрәт газандыран јазычынын өз әсәрләри илә әзилән халг күтләләрини азадлыға чағырмасы, онларын мәнафејини мүдафиә етмәсидир.

М. Горкинин јарадычылығыны, онун мә'налы өмрүнү дүзкүн гијмәтләндирән А. Н. Толстој бөјүк пролетар јазычысынын дәфн мәрасиминдәки нитгиндә демишдир:

«Ингилаблар дөврү тарихини дүзкүн вә дәриндән әкс етдирән Горки кими сәнәткарын, бәшәријјәти азад дүнја јаратмаг үчүн далынча апаран Ленин кими даһи инсанларын анадан олма вә өлмәсини көстәрән ики тарих дејил, јалныз анадан олма күнүнү көстәрән бир тарих мөвчуддур»[1].

Ингилаблар дөврү тарихи дүзкүн әкс етдирән, совет әдәбијјатынын инкишаф јолларыны мүәјјән едән бөјүк Горки доғрудан да өлмәздир. Она көрә дә даһи пролетар јазычысы, сосиализм реализминин баниси, Совет јазычыларынын мүәллими, ингилабын фыртына гушу Алексеј Максимович Горкинин анадан олмасынын јүз иллик јубилеји бу илин март ајында бүтүн Совет халглары, мүтәрәгги бәшәријјәт тәрәфиндән кениш гејд едилир. М. Горки өзүнүн зәнкин вә һәртәрәфли јарадычылығы илә һәлә ингилабдан әввәл Азәрбајчанын габагчыл фикирли мaариф хадимләри вә јазычыларынын диггәтини чәлб етмишди. Көркәмли әдиб вә мүәллимләрдән Абдулла Шаиг, С. С. Ахундов, Ә. Һагвердијев вә башгаларынын

[1] А. Н. Толстой. Пол. соб. соч. т. 13, сәһ. 143.

хатирә вә мәгаләләриндә бөјүк пролетар јазычысынын јарадычылығына јүксәк гијмәт верилдијини, онун ингилаби пафосла јазылан, инсаны мүбаризәјә руһландыран әсәрләринин тәрчүмә едилиб дәрс китабларына дахил едилдијини көрүрүк.

Азәрбајҹанда Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра М. Горкинин әсәрләринин мәктәбләримиздә тәдрисинә хүсуси әһәмијјәт верилмишдир. Узун илләрдән бәри ибтидаи мәктәбдән башлајараг, сәккизиллик вә һәмчинин орта мәктәбин онунҹу синфиндә Горкинин әсәрләри кениш тәдрис едилмәкдәдир. Мөвҹуд дәрсликләрә вә програма нәзәр салдыгда ајдын олур ки, програм вә дәрсликләри тәртиб едәнләр һаглы олараг бөјүк јазычынын, автобиографик әсәрләринә, инсанлары һәјата, мүбаризәјә чағыран ингилаби-романтик әсәрләринә, нәһајәт, X синифдә мүәллифин шаһ әсәри сајылан «Ана» романына, һәмчинин сон илләрдә капитализм дүнјасыны ифша едән «Артамоновларын иши» вә «Клим Самкинин һәјаты» романларынын да тәдрис олунмасыны нәзәрдә тутмушлар.

Әввәлки илләрдән фәргли олараг, республикамызда горкишүнаслығын инкишафы илә әлагәдар «Горки Азәрбајҹанда» мөвзусу да дәрсликләрә (VIII вә X синифләрдә) вә програма дахил едилмишдир. Беләликлә, мәктәбләримиздә бөјүк рус јазычысынын һәјаты, автобиографик әсәрләри, ингилаби-романтик әсәрләри «Ана» романы, Русијада капитализмин јаранмасы вә ифласыны көстәрән бөјүк һәҹмли әсәрләри системли шәкилдә өјрәнилмәкдәдир.

Бизҹә, бөјүк сәнәткарын һәјатына аид әсәрләрини шакирдләрә өјрәтмәк, онлара китабы севдирмәк, ингилаби кечмишимизи, бу күнки көзәл һәјаты севдирмәклә сых әлагәдардыр. Горки әсәрләринин кениш мүталиәси лајигли совет вәтәндашлары тәрбијә етмәкдә ән сынанылмыш васитәләрдәндир.

Бөјүк пролетар јазычысы М. Горки бүтүн шүурлу һәјатыны кәнҹ нәслин тәрбијәсинә, онун хошбәхтлији үчүн мүбаризәјә һәср етмишдир. Буну М. Горкинин бәдии јарадычылығы, ушаг тәшкилатларына, колонистләрә, пионер вә мәктәблиләрә көндәрдији јүзләрлә мәктублары, онларын гаршысындакы чыхышлары сүбут етмәкдәдир. Истәр мәктубларында вә истәрсә дә роман вә һекајәләриндә Горки кәнҹләри елм вә билијә јијәләнмәјә, әмәји севмәјә, бир-биринә сәдагәтли олмаға чағырыр. Онун әсәрләри һәмишә кәнҹ охуҹуларында Вәтәнә мәһәббәт һиссләрини күчләндирир, јени һәјата доғру инамла аддымламагда онлара көмәк едир.

М. Горкинин әсәрләри узун илләрдән бәри бүтүн мүтәрәг-

ги фикирли адамларын ән чох охудуғу китаблардан олмушдур. Бу әсәрләр габагҹыл кәнҹләр үчүн дә бир мәктәб олмушдур. Горкинин әсәрләри совет кәнҹләринин вә дүнјанын бүтүн габагҹыл кәнҹләринин вәтәнпәрвәрлик, әмәјә мәһәббәт бәсләмәк кими нәҹиб һиссләрлә тәрбијәләнмәсиндә ролу бөјүкдүр. М. Горкинин дүнја шөһрәти газанмасына бир сәбәб дә будур ки, онун әсәрләрини мүталиә едән һәр бир охуҹу, һәр дәфә бурада јени-јени фикирләрә, һиссләрә, тәглид едилә биләҹәк гәһрәманлара раст кәлир. Горкинин мүсбәт гәһрәманлары јашамаг вә мүбаризә апармагда, һәјатын гәдрини билмәкдә, вәтәнини, халгыны севмәкдә охуҹуја көмәк едир, она јол көстәрир. Бөјүк јазычынын һәјаты кәнҹләримиз үчүн бир мәктәбдир. Мә'лумдур ки, Горки ушаглыг илләриндә өз әтрафында һәмишә ачкөз, гәддар адамлар көрмүшсә дә, анҹаг онлара охшамамышды. Кичик Алјошанын башына кәлән фаҹиәләр онун гәлбини шикәст едә билмир, о гәддар адам олмур, һәјатда галиб кәлмәк үчүн охујур, ишләјир, зәһмәт чәкмәкдән горхмур, чәкинмир. Инсанларда һәмишә јахшы ҹәһәт ахтарыр вә өзүнүн кичик достларына, ушаглара да буну мәсләһәт көрүрдү. М. Горки Италијанын Сорренто шәһәриндән Макаренконун рәһбәр олдуғу ушаг колонијасына јаздығы мәктубларынын бириндә ушагларын бир-биринә инанмаларыны арзу едирди. Һәмин мәктубунда көстәрирди ки, мән сизин һәр биринизин бөјүк имканлара малик олдуғунуза, сиздә һәлә ојанмамыш исте'дадын, орижинал фикирләрин олдуғуна, нәһајәт, өзүнүзүн нә гәдәр бөјүк гијмәтә малик олдуғунуза инанманызы истәјирәм. Горки совет ушагларына јазырды ки, бир-бириниздән һәмишә писдәнсә јахшы шеј көзләјин. Чүнки биз инсанлардан пис шеј көзләмәклә онлары корлајырыг. Адамлар бир-бирләринә пис бахдыглары үчүн һәмишә пис олурлар.

Бөјүк пролетар јазычысынын һәјаты, тәҹрүбәси она дүзкүн нәтиҹәләр чыхармагда көмәк едирди. О өз һәјатындан, көрдүкләри һадисәләрдән епизодлар данышмағы севирди. Һәтта өз ушаглыг илләриндән, кечмиш һәјатындан бөјүк досту В. И. Ленинә дә чох сөһбәтләр едирди. Бу хүсусда Горкинин арвады М. Ф. Андрејева өз хатирәләриндә јазыр: «Алексеј Максимович Владимир Иличә Нижни-Новгород һаггында, Волга, өз ушаглыг илләри һаггында, нәнәси Акулина Ивановна һаггында, өзүнүн кәнҹлијиндән, өлкәни паји-пијада кәзмәсиндән данышырды. Атасыны хатырлајыр, бабасынын түнд хасијјәтиндән чохлу сөһбәт едәрди. Ленин исә өзүнә мәхсус, көзүнү гыјараг диггәтлә она гулаг асарды». Горкинин сөһбәт-

ләринә диггәтлә гулаг асан Ленин бир дәфә она бүтүн бу сөјләдикләрини јазмағы мәсләһәт көрмүш, белә бир мөвзунун ибрәтамиз олачағыны, кәләчәк нәсил үчүн тәрбијәви әһәмијјәтинин бөјүклүјүнү гејд етмишди. Автобиографик әсәрләрин јаранма тарихи мараглыдыр. Горки өмрүнүн илк он илинә аид һафизәсиндә сахладығы, әламәтдар сајдығы һадисәләри умумиләшдирәрәк трилокијасынын биринчи китабы «Ушаглыгда» экс етдирмишдир.

Бир дәфә он јашлы Пешкову јанына чағырараг бабасы она дејир: «Алексеј, сән медал олуб мәним бојнумдан нә вахта гәдәр асылачагсан. Бура сәнин јерин дејил, кет өзүнә бир иш тап». Горкинин һәјатындан бәһс едән икинчи китаб «Өзкә гапыларында» мүәллифин нөкәрчилик илләриндән бәһс едир. Кичик Пешков бир-биринә охшамајан мүхтәлиф пешәләрдә чалышыр, вәзијјәтинин ағыр кечмәсинә бахмајараг әтрафына диггәтлә нәзәр салыр, инсанларын бир-биринә мүнасибәтини өјрәнирди.

Биринчи китабда Горкинин ушаглыг илләри илә бағлы јеканә хош хатирә нәнәси Акулина Ивановнанын ады илә бағлыдырса, «Өзкә гапыларында» мүәллифин һөрмәтлә јад етдији адам ашпаз Смуриднр. Алјошанын характеринин формалашмасында, инсанлары, дүнјанын ишләрини анламасында китаб чох бөјүк рол ојнамышды. Ашпаз Смуры өз кичик көмәкчисинә баша салыр ки, ағылланмаг үчүн јахшы китаблары охумаг лазымдыр, јахшы китаблары тапмаг үчүн дә кәрәк бүтүн китаблары охујасан. Смуры өзү һансы китабын јахшы вә ја пис олдуғуну билмирдисә дә, Пешкова китабы севмәји өјрәдә билмишди, онда китаба һәвәси артырыб, јахшы китаблары тапмаға мәчбур етмишди. Кичик Алјошанын охудуғу «Тарас Булба»ны динләјән ири көвдәли Смуры ушаг кими ағлајыр, гәзәбләнир вә севинирди. Јахшы китабын гүдрәтини Горки белә дәрк едир, ушаглыгдан онун бејниндә һәкк олан тәәссүрат бүтүн өмрү боју унудулмур. Әсәрдә Пешковун бош вахтларындакы мүталиәсини, шам дүзәлдиб кечәләр охудуғуну, ајын ишығында китаб охудуғуну, көзләри ағрыјыб, киприкләринин диби шишдикдә белә мүталиәсиндән әл чәкмәдијинин шаһиди олуруг. Охудуғу бу китаблар диләнчи көкүндә јашајан Пешковун көзүнү ачыр. Китаблар ону инсанлар һаггында, дүнјанын бөјүк шәһәрләри вә нәһајәт, кәләчәк һаггында дүшүндүрүр.

М. Горки дүнја әдәбијјаты классикләринин симасында ән јахшы китаблары, онларын мүәллифләрини танығыр. Горки

классик әсәрләр һаггында јазырды ки, бу китаблары охујанда үрәјим сакит олурду. Инди инанырдым ки, јер үзәриндә мән тәк дејиләм, даһа мәһв олмарам.

Китаб ејни заманда Алјошаны јахшы адамлара јахынлашдырыр. Е'малатханада ишләркән, сонралар онун охудуғу китаблар динләјичиләри дүшүндүрүр. Алјошаны кетдикчә севирләр, ону охумаға, охудугларыны данышмаға һәвәсләндирирләр. Трилокијанын охучусу чох олдуғу кими, тәрбијәви әһәмијјәти вә әдәби гијмәти дә бөјүк олмушдур. «Ушаглыг» әсәрини охудугдан сонра 1916-чы илдә Александр Ширванзадә мүәллифә миннәтдарлыг һиссләри илә долу мәктуб көндәриб, дәрин тәшәккүрләрини билдирирди.

Ширванзадә мәктубунда Горкинин чәсарәтинә, инсан һәјатыны бу гәдәр дәриндән билмәсинә һејран олдуғуну көстәрирди. Китабын әһәмијјәтиндән бәһс едәрәк Ширванзадә јазырды: «Фикримчә, бүтүн китаб башдан-баша рус халгынын һәјатынын, бу халгын мәзмунлулуғунун символудур. Һәм дә јалныз рус халгынын дејил, ејни заманда бүтүн халгларын ағыр һәјатынын символудур. Сизин бүтүн тәсвир етдикләриниз ичәрисиндән чыхдығым халгын һәјаты кими мәнә доғма вә танышдыр. Инанын ки... халг ичәрисиндән чыхмыш вә ја өз халгынын һәјатына бәләд олан һәр һансы башга бир јазычы да Сизә ејни сөзләри дејәчәкдир[1]».

М. Горки 1884-чү илдә тәһсил алмаг үчүн бөјүк арзуларла Казана кедир. Лакин онун арзулары боша чыхыр. О заманлар охумаға олан һәвәсини сонралар Горки белә изаһ едир: «Әкәр мәнә тәклиф етсәјдиләр ки, кет оху, анчаг бунун әвәзиндә һәр базар күнү Николајев мејданында биз сәни дөјәнәклә дөјәчәјик, — мән јәгин ки, һәмин шәрти гәбул едәрдим». Кәнч Пешкова тәһсил алмаг гисмәт олмурса да, «Университетләрим» адландырдығы 1884—1888-чи илләрдә о, ингилабчы зијалыларла јахынлашыр, илк марксист дәрнәјин башчысы Федосејевлә достлашыр, ингилабчы демократларын әсәрләрини өјрәнир, «Коммунист манифести», «Капитал» кими әсәрләри охујур.

Халгын күзәранына јахындан бәләд олмаг, учсуз-бучагсыз Вәтән торпағыны көрмәк арзусу илә М. Горки 1891-чи илдә доғма шәһәри Нижни-Новгороддан чыхыр, Чәнуби Русијаны долашыр, Волга саһилләри илә Тсаритсына гәдәр, орадан Украјнаја, Бессарабијаја, нәһајәт Гара дәниз саһилләри-

[1] Бах: М. Горки, Әсәрләри, 29-чу чилд, сәһ. 612—616 (рус дилиндә).

нә, Гафгаза кәлир. Тифлис дәмир јол е'малатханасында чалышан Пешков 1892-чи илдә иш ахтараркән илк дәфә Бакыја да кәлир. М. Горкинин јарадычылығында, фәалијјәтиндә Загафгазија хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Онун илк мәтбу әсәри «Макар чудра» 1892-чи ил сентјабрын 12(25)-дә Тифлисдә чыхан «Гафгаз» гәзетиндә дәрч едилир. Бөјүк јазычынын онларла очерки, һекајә вә чыхышларынын мөвзусу Загафгазија мүһитиндән, о чүмләдән азәри халгынын адәт вә ән'әнәләриндән, Бакы нефтчиләринин гәһрәманлыгларындан көтүрүлмүшдүр.

Кечән әсрин 80—90-чы илләриндә Русијаны кәзәркән кәнч Горкинин мүшаһидәләри, көрүшдүјү гәрибә адамлар сонралар гәләмә алдығы һекајәләрин әсасыны тәшкил етмишди. Сонралар үмуми башлыг алтында топлајыб «Русијаны кәзәркән» адландырдығы китабда Горки инсан адыны учалдыр, инсанын ән улви бир мәхлуг олдуғуну көстәрирди. «Инсанын доғулмасы» адлы һекајәсиндә ән кичик инсанын әзијјәтләрлә дүнјаја кәлмәси епизоду илә әсәрә дәрин мә'на верән јазычы «Јер үзәриндә инсан олмаг ән бөјүк вәзифәдир» — дејир, инсан һаггында өзүнүн бәшәри һимнини учалдырды.

Иш ахтараркән Каспи саһилләрини долашан кәнч Горки Шәргин биабырчы адәти олан ган интигамыны мүшаһидә етмиш, «Русијаны кәзәркән» китабына дахил етдији «Мәзәли адам» һекајәсиндә Ирандан Азәрбајчана бир парча чөрәк далынча кәлән Иззәт вә Һәсәнин вәһши адәтләрин гурбаны олдуғуну көстәрирди. Ган интигамыны писләмәклә мүәллиф ишини битмиш сајмыр. О, инсанлары һәјата, јашамаға чағырыр. Горки һәмин һекајәләриндә инсанлары елә јашамаға чағырыр ки, онларын севинчилә гәдим гајалар да күлсүн, дәниздән чыхан ағ атлар шаһә галхсынлар. Мүәллиф истәјир торпағын шә'нинә елә маһнылар охунсун ки, тә'рифләрдән сәрхош олмуш торпаг өз хәзинәсини даһа сәхавәтлә пајласын, өз көзәллијини даһа чох көстәрсин. Инсан торпағы көзәл бир гадын кими севсин, торпаг өзүнүн јаратдығы инсанын мәһәббәтиндән вәчдә кәлсин, ону јени көзәлликләрә гәрг еләсин. Пролетариатын бөјүк јазычысынын инсана сонсуз мәһәббәти белә иди.

М. Горкинин илк гәһрәманларынын чоху үсјанкарлардыр. Онлар мөвчуд гурулушла барыша билмирләр. Одур ки, кәнч Горкинин өз гәһрәманларыны јени хошбәхт һәјата чыхармаг үчүн јоллар ахтардығыны көрүрүк. Бир сыра һекајәләриндә мүәллиф азадлығы һәр шејдән јүксәк тутан гәһрәманларын

зәнкин дахили аләмини тәсвир едир. Беләләриндән Челкаш, Коновалов вә башгаларыны көстәрә биләрик. Гачаг мал алверилә, оғурлугла мәшғул олан Челкаш варланмаг арзусу илә алышыб јанан, һәр чүр тәһгирә дөзмәјә, чинајәт етмәјә һазыр олан Гаврилаја нисбәтән охучунун көзү гаршысында јүксәлир. Чүнки о, хүсуси мүлкијјәтин әсирлијиндән азаддыр.

Јазычынын ингилаби-романтик фикирләри Изеркил гарынын дили илә чох көзәл ачылыр: «О, икидлик көстәрмәји севирди. Адам икидлик көстәрмәк истәрсә, буна һәмишә имкан вар. Һүнәр көстәрә билмәјәнләр ја тәнбәл, ја горхагдырлар, ја да һәјатын нә олдуғуну анламырлар, чүнки адамлар һәјатын нә олдуғуну билсә идиләр, һәр бири орада бир из гојуб кедәрди вә һәјат онлары удуб, мәһв еләмәзди»[1].

М. Горкинин әсәрләриндә икидлик, гочаглыг, халг иши уғрунда мүбаризә апармаг тәгдир едилир, егоизм, тәкәббүр, фәрдијјәтчилик исә писләнир.

Мүәллиф бу фикрини «Шаһин нәғмәси» вә сонралар «Фыртына гушу» әсәрләриндә даһа да инкишаф етдирир. Јаралы шаһин дә һәјатын мә'насыны дөјүшләрдә, вурушларда көрүр. М. Горки чәсурларын чылғынлығына нәғмәләр гошур.

М. Горкинин романтик гәһрәманларындан ингилабын бөјүк даһиси В. И. Ленин вә онун силаһдашлары јери кәлдикчә өз мәгалә вә чыхышларында дөнә-дөнә истифадә етмишләр.

X синфин програмына әлавә едилән јени мөвзулардан бири дә «В. И. Ленин вә М. Горки»дир. Бурада мүәллифин «В. И. Ленин» адлы әсәри, Ленин сурәти дә нәзәрдә тутулур.

В. И. Ленинлә М. Горкинин достлуғунун тарихи биринчи рус ингилабы илләриндән башлајыр. Бәшәријјәтә рус халгынын бәхш етдији бу ики даһи инсан илк көрүшләриндән бир-бирини баша дүшмүш вә бир-биринә инанмышдылар. Мүһачирәт илләриндә В. И. Ленин М. Горкинин фәалијјәтини һәмишә изләмиш вә она һадисәләри анламагда көмәк етмишди. В. И. Ленин бүтүн өмрү боју гајғыкешлијини давам етдирмишди.

М. Горки «В. И. Ленин» адлы әсәриндә јазыр: «18-чи илин пајызында Сормово фәһләси Дмитри Павловдан мән сорушдум ки, сәнин фикринчә Ленинин әсас хүсусијјәти нәдир? Фәһлә дүшүнүлмүш вә чох доғру бир чаваб верир: «Садәлик. О, һәгигәт гәдәр садәдир» — дејир. «В. И. Ленин» адлы хатирәләриндә В. И. Ленинин классик рус инчәсәнәтинә, әдәбијјатына мүнасибәти, Л. Толстојун јарадычылығына вердији гијмәт дә хејли јер тутур.

[1] М. Горки. Әсәрләри, 1-чи чилд, сәһ. 130—131.

Көркәмли јазычынын һәјатынын чох мүһүм мәрһәләләри В. И. Ленинлә бағлы олмушдур. Бөјүк рәһбәрин мәсләһәтләри, даими гајғысы Горкинин мүвәггәти тәрәддүдләрдән узаглашдырмыш, онун јарадычылығына гол-ганад вермишдир.

Мөвчуд програмда М. Горкинин публисистикасындан, хүсусилә фашизм әлејһинә мүбаризәсиндән бәһс етмәк, шакирдләрә мә'лумат вермәк дә нәзәрдә тутулур.

Үмумијјәтлә, М. Горки јарадычылығында публисистика бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Бөјүк јазычынын мәгаләләри, памфлет вә очеркләри, мәктублары бәдии јарадычылығынын ајрылмаз һиссәсидир, публисистикасында да өз јарадычылығына садиг галан сәнәткар вәтәнинә хаин чыхан «ичтимаи хадимләри», дөвләт башчыларыны, Америка демократијасыны, халгы өлүмә сүрүкләјән фашизми, мүһарибә гызышдыранлары кәскин ифша етмәклә, ән бөјүк гүввә сајдығы халг күтләсини, бүтүн дүнја зәһмәткешләрини хәбәрдар едиб, гара гүввәләри чиловламаға, инсан гырғынына јол вермәмәк үчүн ајаға галхмаға чағырырды.

«Мешшанлыг һаггында» (1929), «Инсанлығыны итирәнләр һаггында» (1929) вә бир сыра башга мәгаләләриндә фашизмин јаранмасына, јени дүнја мүһарибәсинә һазырлашанлара чидди е'тираз едилирди. Мүәллиф јени мүһарибә тәрәфдарларына е'тираз вә хәбәрдарлығыны билдирәрәк өзүнүн «Әкәр дүшмән тәслим олмазса, ону мәһв едәрләр» (1930) адлы мәшһур мәгаләсини јазмышды.

М. Горки фашизми таун хәстәлији адландырырды. Көстәрирди ки, фашизм буржуа чәмијјәтинин физики чәһәтдән сағлам олмајан, әхлаги чәһәтдән позғунлашмыш дәстәләринин капитал тәрәфиндән сәфәрбәрлијә алынмасыдыр.

Онлардан башга публисист мәгаләләриндә фашизмин әлејһинә чыхылыр, мәдәнијјәт вә елм хадимләри јени ганлар төкүлмәсинә мане олмаға чағырылырды. Бөјүк јазычынын публисистикасы да бәдии әсәрләри кими өз сијаси-ичтимаи әһәмијјәтини сахламагдадыр.

I. ИБТИДАИ МӘКТӘБДӘ АНА ДИЛИ ТӘДРИСИ

ИЗАҺЛЫ ГИРАӘТ ДӘРСЛӘРИНДӘ ШАКИРДЛӘРИН ЛҮҒӘТ ЕҺТИЈАТЫНЫН ЗӘНКИНЛӘШДИРИЛМӘСИНӘ ДАИР

Ј. Ш. КӘРИМОВ,
педагожи елмләр намизәди.

Ибтидаи синифләрдә шакирдләрин нитгинин инкишаф етдирилмәси мүһүм үмумпедагожи проблемдир. Шакирдләрин нитгини инкишаф етдирмәк онларда ана дилинә, халга, милли мәдәнијјәтә мәһәббәт вә шүурлу мүнасибәт бәсләмәји өјрәтмәк демәкдир. Нитг инкишафы үзрә әсас иш ана дили дәрсләриндә апарылыр. Ана дили дәрсләриндә ушагларын тәсәввүр вә анлајышлары формалашыр. Мәһз она көрә дә К. Д. Ушински ана дилини тә'лим фәнләринин әсасы, мәркәзи фәнн, бүтүн биликләрин ачары, бөјүк педагог адландырыр.

Ана дили дәрсләриндә шакирдләрин лүғәт еһтијатыны зәнкинләшдирмәк үчүн көзәл имканлар вардыр. Лүғәт үзрә иш ибтидаи синифләрдә шакирдләрин нитгинин, тәфәккүрүнүн, бир сөзлә, үмуми инкишафынын әсасыны тәшкил едир. Ушагларын лүғәт еһтијаты нә гәдәр зәнкин оларса, онларын нитги дә о гәдәр мәзмунлу, анлашыглы вә чанлы олар. Лүғәт еһтијаты зәнкин олмајан адам өз фикрини ифадә едәркән чох чәтинлик чәкир, даһа мүвафиг сөзләр тапа билмир. Лүғәтин касыблығы нитги гуру, јекнәсәг вә анлашылмаз едир. Она көрә дә шакирдләрин лүғәтинин зәнкинләшдирилмәси һәр ан мүәллимин диггәт мәркәзиндә дурмалыдыр.

Лүғәт еһтијатынын зәнкинләшдирилмәси дедикдә, лүғәтин кенишләндирилмәси вә дәгигләшдирилмәси кими бир-бирилә сых бағлы олан ики чәһәт нәзәрдә тутулур. Шакирдләрин лүғәт еһтијаты нитгә јени сөзләрин дахил олмасы һесабына кенишләнир. Нитг практикасында онларын әввәлләр өјрәндикләри, лакин о гәдәр дә јерли-јериндә ишләтмәдикләри бир чох сөзләрин мә'насы тәдричән дәгигләшир. Нәтичә е'тибарилә шакирдләрин лүғәти зәнкинләшир.

Шакирдләрин лүғәт еһтијатыны зәнкинләшдирмәк үчүн мүәллим онларын лүғәт хүсусијјәтләрини диггәтлә өјрәнмәли вә билмәлидир ки, шакирд бу вә ја дикәр әшјаны, әламәти, фикир вә һәјәчаныны һансы сөзләрлә вә нә дәрәчәдә дәгиг ифадә едир. Бунун үчүн шакирдин ихтијарында кифајәт гәдәр сөз вармы?

Шакирдин нитгини өјрәнмәк дедикдә, белә баша дүшүлмәмәлидир ки, мүәјјән сөз сырасы тәчрид олунмуш шәкилдә өјрәнилир. Бу иш шакирдләрдә әсас анлајышларын, мүәјјән тәсәввүрләрин јаранмасы илә бағлыдыр. Она көрә дә лүғәтин өјрәнилмәси ана дили тәдрисиндән, үмумијјәтлә, тә'лим просесиндән ајрылыгда апарыла билмәз. Дилин лүғәт тәркиби чох бөјүкдүр. Ибтидаи синифләрдә практик иш үчүн илк нөвбәдә шакирдләрин өз нитгиндә тез-тез ишләтдикләри сөзләри, онларын хүсусијјәтләрини өјрәнмәк лазымдыр. Јалныз о заман мүәллим мүвәффәгијјәтлә ишләјәр вә тә'лим просесиндә шакирдләрин лүғәт еһтијатына тәрәддүдсүз әсаслана биләр.

Шакирдләрин лүғәт хүсусијјәтләринә бәләд олдугда онларын лүғәтинин зәнкинләшдирилмәси үзрә иши даһа сәмәрәли апармаг мүмкүндүр. Она көрә дә мүәллим һәр бир дәрсә һазырлашаркән лүғәт үзрә апарылачаг ишләри конкрет планлашдырмалыдыр. Мүәјјән әшја вә ја һадисә һаггында китабда нә дејилдијини, шакирдләрин она даир нәләри билдикләрини вә онлара нәләрин верилмәли олдуғуну мүәјјәнләшдирмәлидир. Бу мәгсәдлә јалныз гираәт просесиндәки мүшаһидәләр аздыр. Мүәллим ејни шәкил үзрә, мүшаһидә вә екскурсија әсасында мүсаһибә апармалы, ифадә вә инша јазылары лексик чәһәтдән тәһлил етмәлидир.

Гираәт дәрсләриндә шакирдләрин лүғәти илк нөвбәдә анлашылмаз сөзләрин мә'насынын изаһ олунмасы вә ја дәгигләшдирилмәси һесабына зәнкинләшир. Адәтән, мүәллимләр дәрсдә чәтин сөзләрин изаһына јер верирләр, лакин онлар бә'зән һәр бир сөзү изаһ етмәјә сә'ј көстәрдикләриндән дәрсдә даһа вачиб мәсәләләрә вахт галмыр. Бә'зән исә, әксинә, бир-ики сөзү изаһ едир, галан сөзләрин шакирдләрә ајдын олдуғуну күман едирләр. Нәтичәдә бир сыра сөзләр вә ифадәләр онлар үчүн анлашылмаз галыр. Чәтин сөзләрин изаһы заманы мүәллим әсас диггәтини шакирдләрин фәал лүғәтинә дахил едилмәси зәрури олан сөзләрин үзәринә јөнәлтмәлидир. Јалныз охунан мәтнин мәзмунунун баша дүшүлмәсинә аз-чох тә'сир көстәрәчәк сөзләрин изаһ олунмасы үзәриндә вахт итирмәк, онларын лүғәтә кечмәси үчүн сә'ј көстәрмәк

мә'насыздыр. Она көрә дә мүәллим нәләрин шакирдләрә таныш олдуғуну, нәләрин таныш олмадығыны өјрәнмәли вә изаһ олуначаг сөзү диггәтлә сечмәлидир.

Изаһ олуначаг сөз сечиләркән илк нөвбәдә мәтнин мәзмунунун, идејасынын, бәдии зәнкинлијинин баша дүшүлмәси үчүн зәрури олан сөзләр әһатә едилмәлидир. Мәсәлән, III синифдә «Ирадә» һекајәсиндә **ирадә, гәт етди, тәфавүт, сәдәгә, сүкут, рича, һәрб, гәрара алмаг, дәрһал, чибан, нештәр, ганырмаг, сағлам вүчудлу, ири көвдәли, зарымаг, үзүнү туршутмаг, гејб олмаг, һушсуз, шагга, тимсал, Авропа, Асија, зәрбә, таб кәтирмәк, сүбһ, чинајәт, мәғрур, әбәди** вә с. сөзләр вар.

Бунлардан илк нөвбәдә әсәрин мәзмун вә идејасынын ачылмасына көмәк едәчәк сөзләр (**ирадә, кинајә, интигам, гисас, тимсал, таб кәтирмәк, мәғрур, әбәди** вә с.) изаһ олунмалыдыр.

Јүксәк нитг мәдәнијјәтинин мүһүм әламәтләриндән бири онун дәгиглијидир. Нитгин дәгиглији фикри дәгиг, јерли-јериндә ифадә етмәк үчүн дил васитәләри тапмағы бачармаг демәкдир. Фикрин дәгиглији һәр бир дүзкүн мүһакимәнин, гаршылыглы анлашманын мүһүм шәртидир. Чох вахт шакирдләр фикри ифадә етмәк үчүн мүмкүн олан сөзләрдән даһа ујғун кәләнини сечә билмир, онларын мә'на чаларлығыны ајырмағы бачармырлар.

Ушаглар сөзләрдән јарымшүүри, бә'зән һәтта механики, шүурсуз истифадә едир, сөзләрин дәгиг, һәгиги мә'насына вармадан һарада кәлди ишләдирләр.

Мүәллим шакирдләри елә өјрәтмәлидир ки, данышаркән дајансынлар, фикри дәгиг вә ајдын ифадә етмәк үчүн сөз ахтарсынлар, даһа мүвафиг оланыны тапсынлар.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, шакирдләр сөзләри дәгиг мә'нада ишләтмәји бачармадыгларындан чидди сәһвләрә јол верирләр. I—II синиф шакирдләри «Пәләнки көрпәликдән өјрәдибләр» әвәзинә «Пәләнки ушаглыгдан өјрәдибләр», «Һејванханада ширләри гәфәсдә сахлајырлар» әвәзинә «Һејванханада ширләри түрмәдә сахлајырлар», «Тарланы тракторла шумлајырлар» әвәзинә «Тарланы тракторла белләјирләр», «Тарлаја күбрә сәпирләр» әвәзинә «Тарлаја дәрман сәпирләр», «Ата арпа вердиләр» әвәзинә «Ата дән вердиләр», «Тојуглара дән сәпир», әвәзинә «Тојуглара тохум сәпир» чүмләләрини ишләдирләр.

Үмумијјәтлә, ибтидаи синиф шакирдләри ашағыдакы характердә олан сөзләри гарышдырырлар.

бухар-буғ-түстү-думан	һејкәл-шәкил
шәлалә-чај-арх	суламаг-сувармаг
илкәк-бант	дәјмәк-јетишмәк
бәдән-гамәт-көвдә	гидаланмаг-јемләмәк вә с.

Белә сөзләрин бир-бирилә әвәз олунмасы мәзмунун думанлы мәнимсәнилмәси илә нәтичәләнир. Бә'зән сөзләрин гејри-дәгиг мә'нада ишләнмәси дилимиздә сөзләрин чохмә'налылығы илә бағлы олур. Һәр бир сөз контекст ичәрисиндә рәнкдән рәнкә кирир.

Шакирд сөзүн мә'на чаларлығыны баша дүшмәли вә ејни сөзү бир нечә мә'нада ишләтмәји бачармалыдыр. Чохмә'налы сөзләр сәсләнмә е'тибарилә ејни олдуғу кими, мә'нача да јахын олур. Мәсәлән, «Гапынын ачары мәндәдир», «Һәјатын ачары элимиздәдир» чүмләләриндә **ачар** сөзү ики мүхтәлиф мә'нада ишләнмишдир, лакин бу мә'налар арасында мүәјјән әлагә вардыр. Мүәллим бунлары бир-ики мисал үзәриндә шакирдләрә баша салдыгдан сонра белә сөзләрин мәтндән сечилмәси вә верилмиш сөзүн бир нечә мә'нада ишләнмәси үзрә мәшг етмәлидир.

Шакирдләрин нитгиндә синонимләр нә гәдәр чох оларса, сөзләрин мә'на чаларлығыны фәргләндирмәк дә о гәдәр асанлашар. Мә'лумдур ки, синонимләр сәсләнмә е'тибарилә мүхтәлиф, лакин үмуми мә'наја малик сөзләрдир. Синонимләрин мә'наларындакы үмумилик онларын араларында һеч бир фәргин олмадығыны иддиа етмәјә һагг газандырмыр. Синонимләрин мүһүм әламәтләриндән бири онларын инсан фикринин ән инчәликләрини ифадә едән мә'на чаларлығына малик олмасыдыр.

Синонимләр ејни әшја вә һадисәни мүхтәлиф шәкилдә ифадә етмәкдә, фикри даһа ајдын вә дәгиг вермәкдә көмәк көстәрир. Синоним сырасындан бу вә ја дикәр сөзүн сечилмәси фикрин мәзмунундан вә ону ифадә етмәкдә гаршыја гојулан мәгсәддән асылыдыр. Мәсәлән, **күлүмсүндүләр, күлдүләр, гәһгәһә чәкдиләр, лаггырты вурдулар, һырылдадылар, иришдиләр, дишләрини ағартдылар** вә с. сөзләр синонимләрдир. Биз онларын һәр бириндән истифадә едәркән һәмин сөзүн нә заман, һансы шәраитдә вә кимә аид едилдијини нәзәрә алырыг. Әкәр сөһбәт кичик, дәчәл ушаглардан кедирсә **иришдиләр, дишләрини ағартдылар** демәк мүмкүнсә, јашлы адамлар һаггында белә демәк олмаз. Јахуд бәдии әдәбијјатда мәнфи сурәтләр һаггында **һырылдады** сөзү ишләндији һалда башгалары һаггында белә ифадәнин ишләнмәсинә раст кәлмәк мүмкүн дејил. IV синифдә П. Рыжковун «Тәбилчиләрин шүчаәти» һекајәсиндән көтүрүлмүш балача коммунарларын диндирилмәси тәсвир олунан ашағыдакы парча фикримизи бир даһа тәсдиг едир:

«— Сәни дөјүшдәми тутублар?
— Бәли... Биз дөјүшсүз тәслим олан дејилик.
— Мүгәссир тәгсирини бојнуна алыр.
— О бири...
— Адын?
— Дәчәл!

Кенерал **гәһгәһә чәкир,** солдатлар **күлүшүр,** әсирләр **күлүмсүнүрләр».**

Мүәллим шакирдләрин диггәтини сонунчу чүмләјә чәлб етмәли, ејни фикри (күлмәк) јазычынын нә үчүн мүхтәлиф шәкилдә ифадә етдијини шүурлу сурәтдә баша дүшмәләринә наил олмалыдыр.

Шакирдләр мүәллимин көмәји илә баша дүшүрләр ки, кенерал, солдат вә әсирләрин һәјаты, әһвал-руһијјәси ејни олмадығы кими мүәјјән марагլы һадисәдән алдыглары тә'сир дә ејни ола билмәз. Кенерал орадакы адамлардан рүтбәчә бөјүк олмагла кефи көк, дамағы чағдыр. О, һеч кәсдән горхмадығы вә чәкинмәдијиндән там азад һәрәкәт едә биләр. Она көрә дә јазычы көстәрир ки, кенерал **гәһгәһә чәкир.** Балача коммунарларын диндирилмәси солдатлара да ләззәт верирди. Лакин онлар кенералдан горхур, чәкинир, она һөрмәт едирләр. Она көрә дә солдатлар гәһгәһә чәкмир, сәс-күј салмыр, садәчә **күлүшүрләр.** Бу һадисә әсирләрә даһа артыг тә'сир едир. Онлар өз балача достларынын мәрдликлә вә мәзәли ифадәләрлә чаваб вердикләрини көрдүкдә гәлбләри севинч вә ифтихар һисси илә долур, бәркдән күлмәк, гәһгәһә чәкмәк истәјирләр. Лакин онлар өзләринин әсир олдугларыны хатырлајыр, солдатлардан вә кенералдан горхур, өз һәјәчанларыны јалныз **күлүмсәмә** илә (тәбәссүмлә) ифадә етмәклә кифајәтләнирләр. Ушаглар өјрәнирләр ки, јазычы һәмин фикри «Кенерал, солдатлар вә әсирләр гәһгәһә чәкдиләр (күлүшдүләр, күлүмсүндүләр); Кенерал күлдү (күлүмсүндү), солдатлар гәһгәһә чәкди (күлдү), әсирләр күлүмсүндүләр. Кенерал күлүмсүндү (күлдү), солдатлар күлдү (күлүмсүнду), әсир-

ләр гәһгәһә чәкдиләр» шәклиндә ифадә етсә иди, јухарыда изаһ олунан мәзмуну ифадә едә билмәзди.

Бу мисаллар көстәрир ки, мүәллим бәдии мәтн үзәриндә шакирдләрин мүшаһидәсини тәшкил етмәли, мүәллифин нә үчүн бу сөзләрдән истифадә етдијини, онларын мә'на чаларлығынын бәдии дәјәрини баша салмалыдыр.

Гираәт дәрсләриндә лүғәт үзрә ишин чох мүһүм јолларындан бири охунмуш әсәрдән мүәјјән сөзләрин вә ифадәләрин сечдирилмәсидир. Мәсәлән, мүәллим III синифдә «Шанлы партијамыз» ше'ринин бүтөв вә һиссә-һиссә гираәтиндән сонра партијаја аид сөзләри сечмәји тапшырыр. Шакирдләр **вүгар, шүар, баһар, арзу, диләк, биләк, чан, үрәк, мајак, дајаг, бајраг, сәһәр, зәфәр вә рәһбәр** сөзләрини сечиб јазырлар. Мүәллимин тәләби илә шакирдләр шаирин нә үчүн мәһз бу сөзләрдән истифадә етдијинә чаваб вермәјә һазырлашырлар.

Шакирдләр бир даһа **вүгар, арзу, мајак, дајаг вә зәфәр** сөзләринин мә'наларына **«Өмрүмүзүн баһары», «Коммунизмин мајағы», «Азадлығын бајрағы», «Күнәшли сәһәримиз»** ифадәләриндә **баһар, мајак, бајраг** вә **сәһәр** сөзләринин һансы мә'нада ишләнмәсинә фикир верирләр.

Јахуд, III синифдә «Јер үзүндә ушаглар вар...» ше'риндән харичи өлкәләрдәки ушаглара аид сифәтләри сечмәји тәләб етмәк олар. Шакирдләр әзаб чәкән, «дәрди, гәми бөјүк», «ач, јалавач», «үзү күлмәјән», «бир дәри, бир сүмүк», «мәктәбин нә олдуғуну билмәјән», «дојунча күлмәјән», «баһары ачы гыш олан», «кәнч олмамыш гочалан», «ата-анаја һәсрәт галан», «ачылмамыш күл тәк солан» вә с. сөзләри сечиб јазырлар. Сонра мүәллим ше'рдә олмамасына бахмајараг совет ушагларына аид сөзләри, јухарыдакы сөзләрә әкс мә'налы сөзләри (антонимләрини) тапдыра биләр. Бу чүр иш сөзә дүшүнүлмүш мүнасибәт бәсләмәји өјрәдир. Әсәрин идејасынын дәриндән баша дүшүлмәсини тә'мин едир.

Әсәрдәки мүсбәт вә мәнфи сурәтләрин характеринә аид сөзләрин вә ја ифадәләрин сечилмәси даһа мараглыдыр. Мәсәлән, III синифдә Г. Мусајевин «Јахшы јолдаш» һекајәси тәһлил едиләркән шакирдләрин диггәти, әсасән, Чавадын өз ишиндә мөһкәмлијинә, јолдашына мәһәббәтинә, чох чәтин шәраитдә она көмәк көстәрмәсинә јөнәлдилир. Бунунла әлагәдар олараг ашағыдакы груп сөзләр үзрә иш апарылыр. Шәраити билдирән сөзләр: **коллуг, кәсә јол, дик чығыр, донмуш чај, гарлы һава, боран** вә с. Чавадын кејфијјәтини көстәрән сөзләр: **сәлигәли, интизамлы, диггәтли, зарафатчыл, гајдагануну күдән** вә с. Чавадын фәалијјәти илә әлагәдар сөзләр: **сүр'әтлә аддымлады, јола дүшдү, тагәтдән дүшмүшдү, дизи үстә сүрүнүрдү, голлары бүкүлүр, һушуну итирир, көз гапаглары өртүлүр** вә с. һекајәдән белә ифадәләрин сечилмәси јазычынын сәнәткарлыг хүсусијјәтләринин ушаглара чатмасыны, мәзмунун шүурлу мәнимсәнилмәсини тә'мин едир вә шакирдләрин лүғәт еһтијатыны зәнкинләшдирир.

Шакирдләрин лүғәт еһтијатынын зәнкинләшдирилмәсиндә шәкилләр дә мүһүм рол ојнајыр. Әлифба тә'лими дөврүндә дәрсликдәки шәкилләр шакирдләри мәктәб аваданлығы, ојунчаглар, диррик вә бағ мәһсуллары, инсанларын әмәји, машынлар вә аләтләр, һејванлар, гушлар, нәглијјат васитәләри вә с. адлары илә таныш едир. Бу дөврдә шәкилли һеча карточкалары үзрә чох рәнкарәнк иш апармаг мүмкүндүр. Шакирдләр «Әлифба»да адлары чәкилән бир чох әшјаны шәкилли карточкалар ичәрисиндә тапыр, онлара ад верир, рәнкини, формасыны дејир, онлары мүхтәлиф мөвзулар үзрә груплашдырырлар. Сонралар шакирдләр ифадә вә инша јазыја һазырлашаркән әшја дәрсләриндә серија вә сүжетли шәкилләр үзрә ишләмәли олурлар.

Шакирдләрин лүғәтинин зәнкинләшдирилмәси, һәр шејдән әввәл, онларын тәсәввүр вә анлајышларынын зәнкинләшдирилмәси демәкдир. Ушаглар өзләрини әһатә едән варлығы харичи һиссләрин, дујғу вә тәсәввүрләрин көмәји илә дәрк едирләр. Реал варлыгдан дујғу шәклиндә кәлән сигналлар исә онлар тәрәфиндән сөзлә ифадә олунур вә мөһкәмләнир.

Конкрет әшја вә ја һадисә илә бағлы олмајан сөз анлајыш јарада билмәз. Анлајышсыз исә билликләр системинин јаранмасы, мәнтиги тәфәккүрүн инкишафы мүмкүн дејилдир.

Демәли, дилин мәнимсәнилмәси јалныз варлыг һаггында реал тәәссүрат, конкрет тәсәввүр әсасында, әтраф аләми өјрәнмәк әсасында мүмкүндүр. Бүтүн бунлар лүғәт ишинин апарылмасында әјанилијин, мүшаһидәләрин зәрурилијини бир даһа сүбут едир.

Бә'зи мүәллимләр шакирдләрин харичи аләмдәки һәр шеји көрдүкләрини нәзәрә алараг мүшаһидәләрин тәшкилинә лазымынча фикир вермирләр. Онлар јаддан чыхарырлар ки, әшјанын көстәрилмәси вә адынын дејилмәси һәлә аздыр. Сөзүн конкрет мәзмунлу тәсәввүрлә әлагәләндирилмәси үчүн әшјаја диггәтлә бахмаг, ону башгасы илә мүгајисә етмәк лазымдыр. Ушаглара әтрафдакы әшјалара дүзкүн бахмағы, өјрәтмәк, дүзкүн фикирләшмәји, өз фикрини дүзкүн ифадә ет-

M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası

мәјки, фикриндә оланлары гајдаја салмағы өјрәтмәк, онларын шүурунда фәалијјәт ојатмаг демәкдир.

Мүшаһидә заманы әјани әсас үзәриндә кедән чанлы мүсаһибәдә чохлу јени сөз вә ифадәләр мејдана чыхыр вә онларын һесабына шакирдләрин лүғәти зәнкинләшир.

Маштағадакы 128 нөмрәли мәктәбин II синфиндә шакирдләрин «Диррик» мөвзусунда лүғәтинин тәдричән нечә кенишләндијини ашкара чыхармаг үчүн белә иш апарылды: дәрс илинин әввәлләриндә шакирдләрин «Диррик» мөвзусунда билдикләрини јазмаг тәләб едилди. Онлар **диррик, помидор, хијар, гарпыз, јемиш, шамама, картоф, соған, кәләм, кешниш, бадымчан** сөзләрини јаздылар. Мә'лум олду ки, шакирдләрин бу саһәдә лүғәт еһтијаты чох касыб вә нөгсанлыдыр; онлар һәлә **диррик** вә **бостан** анлајышларыны ајырмагда чәтинлик чәкирләр.

Дәрсликдән «Бостанда», «Диррик нәдир?», «Дирриқдә сөһбәт», «Кәндли вә ајы» мәтнләри охундугдан сонра мүсаһибә апарылды вә јенә диррик һаггында билдикләрини јазмаг тәләб едилди. Бу дәфә ушаглар **бостан вә диррик** мәһсулларыны гарышдырмадылар. Онлар **диррик, тәрәвәз, кәләм, соған, турп, бадымчан, хијар, помидор, көјәрти, вәзәри, рејһан, кешниш, көк** сөзләрини јаздылар.

Бир нечә күндән сонра дирријә екскурсија тәшкил олунду. Екскурсија заманы шакирдләрин диггәти јалныз тәрәвәз мәһсулларына дејил, һәм дә орада көрүлән ишләрә јөнәлдилди. Шакирдләр һәр шејә диггәтлә бахыр, сорушур, өјрәнир вә мәһсул топланышында өзләри дә иштирак едирдиләр. Онлар дирриқдән коллексија үчүн тәрәвәз мәһсуллары, алаг отлары, зәрәрверичи чүчүләр вә с. кәтүрдүләр.

Сәһәри күн әшја дәрси кечмәк үчүн хүсуси саат ајрылды. Шакирдләрин дирриқдән кәтирдикләри тәрәвәз мәһсуллары парталарын үстүнә дүзүлдү. Мүәллимин рәһбәрлији илә шакирдләр һәр бир тәрәвәзин, формасы, рәнки, ији, һәтта дады илә таныш олдулар. (Дәрсдә дирриқдә мәһсул топланышына аид шәкилдән дә истифадә олунду). Сонра мүәллим һәр бир тәрәвәзин һансы һиссәсинин јејилмәсини хәбәр алды. Онлар тәрәвәз биткиләрини груплашдырдылар. Нәһајәт, шакирдләр тәрәвәз биткиләри һаггында тапмачалар дедиләр. Беләликлә, әшја дәрси ејни заманда нитг инкишафы дәрси олду. Әшја дәрсиндән сонра шакирдләр дирријә аид ашағыдакы сөзләри јаздылар: **диррик, тәрәвәз, көјәрти, помидор, хијар, кәләм, соған, картоф, бадымчан, лобја, нохуд, сарымсаг, бибәр, рејһан, кешниш, шүјүд, кәвәр, вәзәри, турп, көк, нанә, габаг, чуғундур, көк, көвдә, тохум, гырмызы, нарынчы, сары, јашыл, бәнөвшәји, ширин, ачы, јумру, узун, узунсов, гын, кәләм кәпәнәји, кәләм гурду** вә с.

Јазын әввәлләриндә шакирдләрин диррик һаггында билдикләри мүсаһибә јолу илә бир даһа чанландырылды вә јенә дирријә екскурсија тәшкил олунду. Бу дәфә шакирдләрин гаршысында бир нечә суал гојулду: 1) дирриқдә һансы ишләр көрүлүр? 2) дирриқдә нәләр әкилир? 3) дирриқдә һансы аләтләрдән истифадә олунур? 4) дирриқдә кимләр ишләјир? 5) тәрәвәз биткиләринә нечә гуллуг едилир? вә с.

Екскурсија јекунлашдырыларкән шакирдләрин лүғәтинин даһа бир сыра јени әшја адларынын вә онларла әлагәдар фе'лләрин һесабына зәнкинләшдији мә'лум олду. Онлар кечән дәфә јаздыглары сөзләрдән әлавә ашағыдакы сөзләри дә јазмышдылар: **совхоз, саһә, агроном, сучу, көзәтчи, исти шитиллик, кәтмән, шырымлајырлар, шитилләјирләр, белләјирләр, әкирләр, сәпирләр, чүчәрир, күбрәләјирләр, дырмыглајырлар, арх чәкирләр, суварырлар, алағыны тәмизләјирләр** вә с. Бу јолла әшја вә сөз арасында мөһкәм әлагә јарадылды. Вахташыры чалышмаларын (тәрәвәз биткиләри шәкилләрини көстәриб адларыны тапдырмаг, бағ, бостан вә диррик мәһсулларыны шәкилләрини груплашдырмаг, тапмачаларын чавабларыны тапдырмаг, форма, дад вә рәнк үзрә мәнтиги чалышмалар апармаг вә с.) көмәји илә бу әлагәләр мөһкәмләндирилди.

Беләликлә, шакирдләрин диррик һаггында тәсәввүрләри, биликләри, кенишләнди, лүғәт еһтијаты зәнкинләшди вә мөвзуну, әсасән, әһатә етди. Бу чүр тематик лүғәт инша јазмаг үчүн чох көзәл әсас верир.

III синифдә јазда мешәјә екскурсија шакирдләрин гаршысында јени аләм ачыр. Ушаглар бир мүддәт мүстәгил мүшаһидә апарыр, пајыз вә гыш фәсилләриндән фәргли чәһәтләри ахтарырлар. Сонра мүәллим онларын диггәтини ағачлара, отлара, гушлара вә с. чәлб едир, мүсаһибә апарыр, мүгајисә јолу илә пајызда баш верән дәјишикликләри баша салыр.

Екскурсија јекунлашдырыларкән шакирдләр ашағыдакы сөзләри јазырлар: **сых, чөкә, рүтубәтли, енлијарпаглы, палыд, фысдыг, говаг, ағчагајын, гоза, вәләс, тала, һәмишәчаван, чәнкәллик, сөјүд, күкнар, гаратојуг, ағачдәлән, мешә көзәтчиси** вә с.

Бә'зән лүғәт үзрә иши Азәрбајҹан дилиндән кечилән мөвзу илә әлагәләндирмәк дә мүмкүндүр. Мәсәлән, мешәјә екскурсијаны јекунлашдыраркән мүрәккәб исимләрин (**гызылағаҹ, гарағаҹ, ағҹагајын, һәмишәҹаван, енлијарпаг, ағҹајоваг, гаратојуг, гарагуш, сарыкөјнәк, шанапипик, ағаҹдәлән, киләмејвә** вә с.) сечилмәсинә вә јазылышына фикир вермәк лазымдыр. Јахуд, тикинтијә екскурсија заманы тикилиб баша чатмаг үзрә олан бина һаггында мүхтәлиф сифәтләр демәји тәләб етмәк мүмкүндүр. Шакирдләр бинаја, онун отагларына диггәтлә бахараг **бөјүк, көзәл, уча, јарашыглы, нәһәнк, кениш, раһат, чохмәртәбәли, чохмәнзилли, ишыглы** вә с. сөзләри ишләдирләр.

Ушагларын лүғәт еһтијатынын зәнкинләшдирилмәси үчүн гираәт просесиндә бөјүк имканлар вардыр. Мәтнин мәзмунунун, дилинин тәһлили, планын тәртиб едилмәси, онун нағыл олунмасы вә с. нитг практикасы үчүн чох шеј верир. Гираәт дәрсләри сөзүн мәзмунлулуғу, образлылығы вә емосионаллығына диггәт тәрбијә етмәлидир. Шакирд гираәт заманы әсәрин әсас идејасыны баша дүшмәк вә башгасына чатдырмаг, тәбиәти тәсвир етмәк, көрдүјү әшја вә һадисәләрә өз мүнасибәтини билдирмәк үчүн сөзләр тапмағы вә онлардан јерлијериндә истифадә етмәји өјрәнмәлидирләр.

II. ОРТА МӘКТӘБДӘ АЗӘРИ ДИЛИ ТӘДРИСИ

ШАКИРДЛӘРИН ШИФАҺИ НИТГ МӘДӘНИЈЈӘТИНИ ИНКИШАФ ЕТДИРӘК

Профессор А. АБДУЛЛАЈЕВ

Бизим әзәмәтли коммунизм гуруҹулуғу дөврүмүздә, һәр бир совет адамындан даһа артыг иҹтимаи фәаллыг тәләб олунан заманда, шифаһи ҹанлы нитгин нә гәдәр бөјүк әһәмијјәтә малик олдуғуну сүбут етмәк артыгдыр. Сијаси мөвзуда мә'рузә илә чыхыш едән тәблиғатчылар, өз истеһсалатларында әмәк кејфијјәтини јүксәлтмәк истәјән тәсәррүфат рәһбәрләри, јахуд кәнҹләрин коммунистҹәсинә тәрбијә олунмасында бөјүк вә шәрәфли вәзифәләри һәјата кечирән мәктәб мүәллимләри, инандырыҹы вә илһамвериҹи нитгин гүввәтли силаһына јијәләнмәлидирләр.

Совет иҹтимаијјәтинин, тәблиғатчы, мүәллим, дилчи вә әдәбијјатчыларын нитг мәдәнијјәтинә хүсусән, шифаһи нитгә олан рәғбәт вә мараглары да елә бу тәләбә көрә ортаја чыхмышдыр. Биз, орта вә али мәктәбләрдә тәһсил алан кәнҹләримизин нитгләриндәки нөгсанлардан, онларын дилләринин касыблығындан тез-тез шикајәтләнирик; шикајәтләнирик ки, бизим мүһазирәчи вә мә'рузәчиләримиз, бир чох һалларда солғун вә јекнәсәг данышыр вә онларын нитги сәлис, ҹанлы, ҹәлбедиҹи вә образлы олмур. Һәтта, минләрлә динләјиҹи вә тамашачы гаршысында радио вә телевизор васитәси илә чыхыш едән натигләрин дилиндәки ҹүмлә вә үслуб хәталары бир јана дурсун, мүәјјән сөзләрин тәләффүзүндә дә онлар тәһрифләрә јол верирләр. Мәсәлән, онлар: **сима́** әвәзинә **Сима, мәсул** әвәзинә **мәһсул, мәрһум-мәһрум, кафедра-кафе́дра, академик-академи́к** вә с. дејирләр.

Шифаһи нитг мәдәнијјәтинин јахшылашмасына верилән әһәмијјәтә бахмајараг, һәләлик бу саһәдә арзу едилән ҹидди бир тәрәгги о гәдәр дә һисс олунмур. Бунун сәбәби нәдәдир?

Шифааһи нитг мәдәнијјәтинин инкишафына мане олан башлыҹа сәбәбләрдән бири, орта мәктәбләрдә дил вә әдәбиј-

јат мәшғәләләринин дүзкүн гурулмамасыдыр. Дил-әдәбијјат мүәллимләри арасында узун илләрдән бәри гәрибә бир ән'әнә јарадылмышдыр. Бу ән'әнәјә көрә, шакирдләрин нитг инкишафына онларын јазылы нитгинин инкишафы кими, јазылы ифадә вә иншалардакы чалышмалар кими бахылыр. Бунун нәтичәсидир ки, шакирдләр мәктәби битирәркән, онлара верилән әсас тәләб вә онларын «Камал дәрәчәсини» өлчән илк ме'јар—өз фикирләрини јазылы шәкилдә ифадә етмәји бачармалары һесаб олунур. Бурада шифаһи нитг вәрдишләри о гәдәр дә нәзәрә алынмыр.

Доғрудур, V—VIII синифләрдә адәтән, охунмуш әсәрләрин шифаһи сурәтдә сөјләнилмәси, јухары синифләрдә исә әдәби мөвзуларда мә'рузә етмәкдән истифадә олунур. Лакин бу нағыл етмәләр чох јекнәсәг вә шаблон бир шәкил алыр вә динләјичиләрдә мараг јаратмадығындан, аз тә'сирли олур; мә'рузәләрә кәлинчә демәлијик ки, бу һамы үчүн мүјәссәр олан бир иш дејил вә бунун өһдәсиндән чох вахт исте'дадлы вә бачарыглы шакирдләр дә кәлә билмирләр.

Дил мүәллимләри чох вахт грамматик гајда вә орфографик вәрдишләри шакирдләрә мәнимсәтмәклә өз вәзифәләрини јеринә јетирмиш һесаб едирләр; онлар бүтүн бу ишләри услубијјат мәшғәләләри илә шифаһи нитгин услубијјаты илә әлагәләндирә билмирләр.

Башга фәнн мүәллимләринә кәлинчә, онлар шакирдләрдән, өз саһәләринә даир, јалныз мөһкәм вә систематик билик тәләб етмәклә кифајәтләнир, ушагларын данышмасы илә марагланмыр, нә чүр данышмасына исә гәтијјән фикир вермирләр. Нәтичәдә шакирдләрдә нитгә сәлигәсиз вә мәс'улијјәтсиз јанашмаг вәрдиши әмәлә кәлмәјә башлајыр. Онлар өзләринә тәләбкарлыгла јанашмыр вә билмирләр ки: «Зијалы адам үчүн охујуб јазмағы бачармамаг нә дәрәчәдә лајигсиз, јарамаз бир ишдирсә, сәлигәсиз вә пис данышмаг да бир о гәдәр нөгсандыр».[1]

Елми-педагожи әдәбијјатда шифаһи нитг мәсәләләри һәләлик икинчи планда дурур. Јазылы нитг һаггында күлли мигдарда китаб вә мәгаләләр јазылмышдыр, шифаһи нитг мәсәләсинә кәлдикдә исә (әкәр бир нечә китабча вә мәгаләни истисна етсәк) бу саһәдә чох аз иш көрүлмүшдүр. Әкәр буна бә'зи мүәллимләрин јанлыш мүнасибәтини дә әлавә етмиш олсаг, онда вәзијјәтин ағыр олдуғу ашкара чыхар. Бу

[1] А. П. Чехов, Полн. собр. сочинений и писем, т. 8. М., Гослолитиздат, 1947, стр. 501.

мүәллимләр иддиа едирләр ки, куја јазылы нитг иши мәктәбдә јахшы гурулмуш олса, онда шифаһи нитг үзәриндә ајрыча иш апармаға еһтијач галмаз; әкәр шакирд шүурлу вә дүзкүн јазыја адәт етсә, истәр-истәмәз онун шифаһи нитги дә тәкмилләшмиш олар.

Әлбәттә, фикри јазылы вә шифаһи сурәтдә ифадә етмәјин бир чох үмуми чәһәтләри вардыр; бунлар гаршылыглы әлагәдә олдугларындан, бир-биринә көмәк едирләр. Лакин бүтүн бунларла бәрабәр, һәјатда дүзкүн, мәзмунлу вә әдәби дилдә јаза билән бир чох адамлара раст кәлмәк олур ки, онлар шифаһи сурәтдә чыхыш етдикдә өзләрини итирир, данышмаға сөз тапмыр вә фикирләрини чәтинликлә ифадә едирләр. Бунун әксинә елә адамлар да вардыр ки, онлар ичласларда, мүәјјән мүнасибәтлә чағрылмыш јығынчагларда мүвәффәгијјәтлә чыхыш етмәји бачардыглары һалда, өз фикирләрини јазылы шәкилдә ифадә едә билмирләр.

Көрүнүр ки, бу ики нитг нөвүндән һәр биринин өзүнәмәхсус ајрыча ганунаујғунлуглары вардыр. Бу ганунаујғунлуглары тәдгиг едиб ајдынлашдырмаг, онларын әсасында нитг мәдәнијјәти вә сөз устадлығы мәсәләләрини инкишаф етдирмәк, гаршымызда дуран башлыча вәзифәләрдән биридир.

Шифаһи нитгин хүсусијјәти. Шифаһи сөз, һәр шејдән әввәл, чанлы, ифадәли сөз демәкдир. Инсанын фикир вә һиссләрини ифадә етмәкдә јазылы нитгдән фәргли олараг, шифаһи нитг даһа артыг имканлара маликдир. Шифаһи нитгдә данышан демәк олар ки, һәмишә интонасијадан (сәс тонунун учалдылыб алчалдылмасындан), мимикадан (дахили һәјачаны ифадә етмәк үчүн үз әзәләләринин һәрәкәт етдирилмәсиндән), жестикулјасыјадан (данышаркән әл-голу һәрәкәт етдирмәк вә ја башы тәрпәтмәкдән) истифадә едир. Вахтилә, бәшәријјәт тарихинин мејдана кәлдији илк заманларда, јухарыда гејд олунан һәмин ифадә тәрзләри, јә'ни, мимика вә жестикулјасија инсанларын бир-бири илә үнсијјәт етмәси үчүн башлыча васитәләр иди; лакин сонралар үнсијјәт ишиндә ән мүһүм ролу сөз ифа етмәјә башларкән, бу һәрәкәтләрин мүәјјән бир һиссәси нитгдән ајрылмады вә онунла (нитглә) бирликдә јашајыб, өз һисс вә дујғуларыны башгаларына билдирмәк ишиндә, инсанлара хидмәт көстәрмәкдә давам етди.

Монотон (јекнәсәг) нитг, јухарыда гејд етдијимиз белә әлавә ифадә васитәләриндән тамамилә мәһрумдур; бу чүр вәзијјәти һәјатда тез-тез мүшаһидә етмәк олур. Мәсәлән, мәһкәмә просесиндә лазым олан сәнәдләри охујаркән, орадакы

фикирләри тамамилә објектив шәкилдә билдирмәк тәләб олундуғунда'н, һәмин материаллара һеч бир шеј артырмадан (јә'ни онларын гијмәтини, әһәмијјәтини чохалтмаға вә ја әскилтмәјә мејл көстәрмәдән), онлары олдуғу кими динләјичиләрә тәгдим етмәк тәләб олунур. Шифаһи нитг исә чанлы сөз олдуғундан, демәк олар ки, бүтүн һалларда, интонасијадан вә мүәјјән јерләрдә исә мимика вә жестләрдән истифадә етмәли олур. Шифаһи нитгин бу васитәләри бир чох мүһүм вәзифәни мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирә билир, мәсәлән: данышан адам һәми'н васитәләрин көмәји илә мүәјјән мәсәләләрә өз мүнасибәтини билдирир, онларын васитәси илә данышан динләјичиләрә, чох вахт, мүәјјән сөзлә ифадә едилмәси мүмкүн олмајан һисс вә дујғулары билдирмәјә мүвәффәг олур вә с.

Мәктәб, шифаһи нитгин бүтүн ифадә васитәләринә ејни дәрәчәдә диггәт јетирә билмәз вә бу, һеч онун вәзифәсинә дә дахил дејилдир. Мимика вә жестләрә бүтүнлүклә јијәләнмәк мәһарәти, шүбһәсиз, актјорлара, пешәкар сөз усталарына, бәдии гираәтчиләрә аид олдуғундан, бунлар үзәриндә ишләмәк сәһнә хадимләринә вә театр мәктәби тәләбләринә лазымдыр. Күтләви мәктәб исә шакирдләрә, биринчи нөвбәдә, сөзләри интонасија илә, саф вә сәлис ифадә етмәк бачарығы вермәли, онларын диксијаларында (јә'ни, тәләффүзләринин, ифадәләри'нин ајдынлыг дәрәчәсиндә) олан нөгсанлары арадан галдырмалыдыр. Мәктәбин бүтүн мүәллимләри, хүсусән, дил-әдәбијјат мүәллими ифадәли шифаһи нитг тә'лими илә мәшғул олмалы вә буну өз күндәлик иш системинә дахил етмәлидир.

Шифаһи нитгин икинчи хүсусијјәти-мүәјјән мәсәлә һаггында һазырлашмадан даныша билмәк, нитг сөјләмәк габилијјәтинә јијәлә'нмәкдир.

Јазылы нитгдә һәр чүмлә вә ја сөзү әтрафлы дүшүнмәк вә лазым кәлсә мүнасиб олмајанлары, даһа дүзкүнү вә дәгиги илә әвәз етмәк мүмкүндүр; һәтта, адам јаздығыны позуб, јенидән башга бир мәтн дә тәртиб едә биләр, јахуд јазылмыш һиссәни охујуб, лазым олан дүзәлиши едә биләр вә с. Шифаһи нитгдә исә белә етмәк олмаз. Әлбәттә, натиг өз чыхышы үчүн габагчадан пла'н дүзәлдә биләр, нитгиндә тохуначағы мәсәләләри ајдынлашдырыб, тәсәввүрүндә чанландыра биләр, нитгинин мәтнини јаза биләр вә с. Лакин бүтүн бунларла бирликдә натиг аудиторија гаршысында чыхыш едәркән, һазырладығы мәтни үзүндә'н охумајыб, орада гејд олунанлары шифаһи сурәтдә сөјләмәји, данышаркән мүнасиб сөзләр сечә билмәји

бачармалы, артыг сөз ишләтмәмәли, өз фикирләрини дүзкүн вә дәгиг ифадә етмәји бачармалыдыр.

Бә'зән, адам елә шәраитә дүшүр ки, һазырлашмадан чыхыш етмәли олур. Белә һаллар чох вахт мүәјјән бир мә'рузәнин мүзакирәси заманы ортаја чыхыр. Мәсәлән, тутаг ки, сиз ичласда мә'рузәчини вә ја мүзакирәдә чыхыш едәнләри динләркән, бир мәсәлә илә разылашмадығыныза көрә галхыб данышмаг вә бу барәдә е'тиразынызы, јахуд мүнасибәтинизи билдирмәк истәјирсиниз; һазырлашмаға вахт олмадығындан, тәләсик фикирләшиб әсас мәсәләләри зеһниниздә мүәјјәнләшдирир, ја да вахт тапсаныз, нәдән башламаг вә һарада сөзүнүзү битирмәјә даир, мүхтәсәр бир план да дүзәлдирсиниз. Һазырлашмадан данышмаг сизин нитгиниздә һәлледичи бир андыр; чүнки сиз нитг просесиндә чох чәлд тәрпәнмәли вә бир санијә дә итирмәдән әлиниздә олан материалдан истифадә едиб, фикирләринизи билдирмәк үчүн сөзләр, ифадә формалары сечмәлисиниз.

Габагчадан чыхыша һазырлашмадан данышмаг бә'зән нитгдә һәлледичи рол ојнаја биләр. Һазырлашмадан чыхыш етмәнин, габагча јазылмыш нитгә нисбәтән бә'зи үстүнлүкләри вардыр. Аз вахтда лазым олан фикир вә сөзләри сечмәк натигдә бөјүк кәркинлик вә руһи бир јүксәлиш јарадыр. Һәтта, тәбиәтән сакит олан адамлар белә, күтлә гаршысында чыхыш едиркән, мүәјјән дәрәчәдә һәјәчан кечирмәләринә бахмајараг тәфәккүрләри сәмәрәли, тәсәввүр вә тәхәјјүлләри исә фәал, һиссләри гүввәтли олур; бүтүн бунларын нәтичәсиндә натиг тә'сирли вә мәсгәдәујғун сөзләр сечмәјә наил ола биләр.

Нитг мәдәнијјәти тарихимиздә өз мәзмунлу, тә'сирли вә аловлу чыхышлары илә үрәкләри фәтһ едән бир чох һазырчаваб, нитги рәван адамларымыз олмуш вә инди дә вардыр.

Вахтилә мәшһур алим вә әдәбијјатшүнасымыз Фириду'н бәј Көчәрлинин дә һазырлашмадан, синәдән-дөшдән кәлән, бәдаһәтән көзәл, саф, сәлис вә гүввәтли чыхышлары һамыны валеһ едәрмиш.

1887-чи илдә мәшһур педагогларымыздан Солтан Мәчид Гәнизадә вә Һәбиб бәј Маһмудбәјовун тәшәббүсү илә Бакыда илк «Рус-мүсәлман мәктәби» тә'сис едилмишди. Бу мәктәбин маариф вә мәдәнијјәт тарихимиздә олдугча бөјүк ролу олмушдур.

1912-чи илин августунда Шамахы јахынлығындакы Дәдәкүнәш јајлағында «Рус-мүсәлман мәктәби»нин 25 иллик

јубилејинә һәср едилмиш азәри зијалыларынын тәнтәнәли јығынчағы тәшкил олунур. Бурада габагчыл мүәллимләрдән: Солтан Мәчид Гәнизадә, Һәбиб бәј Маһмудбәјов, Маһмуд бәј Маһмудбәјов, Абдулла Шаиг Талыбзадә, шаир Аббас Сәһһәт Меһдизадә вә бунлар кими бир чох зијалылар иштирак едирдиләр. Һәмин тарихи күндә Фиридун бәј Көчәрлинин бәдаһәтән сөјләдији атәшин үрәк сөзләри өз гүввәтли тә'сири илә узун заман ону динләјәнләрин зеһнини мәшғул етмиш вә мүһүм бир һадисә кими илләр боју онлары дүшүндүрмүшдү.

Тә'чили сурәтдә мүзакирә едилмәси лазым олан мүәјјән бир елми мәсәлә һаггында, габагчадан һеч бир һазырлыг иши апармајыб, бәдаһәтән чыхыш етмәји бачаран маһир натигләримизи јада саланда, илк нөвбәдә көзүмүз өнүндә: көркәмли алим вә дөвләт хадими Руһулла Ахундов, Әли Кәримов әдәбијјатшүнас алим професcор Әли Назим, профессор Микајыл Рәфили, јахуд адыны һәмишә бөјүк һөрмәт вә мәһәббәт һисси илә хатырладығымыз әдәбијјатшүнас алим, драматург, шаир, партија вә дөвләт хадими Шыхәли Гурбанов кими шәхсијјәтләрин сималары чанланыр.

Јухарыда адыны чәкдијим шәхсләрин: әдәбијјатшүнаслыг вә терминолокија проблемләринә даир, мәктәб, маариф вә мәдәнијјәт мәсәләләринә даир чох көзәл вә парлаг чыхышларыны динләмәк бир нечә дәфә мәнә дә нәсиб олмушдур. Онларын елми мүбаһисәләрдә өз рәгибләри илә нечә мүбаризә етдикләрини, кетдикчә нитгләринин ајдын, рәнкарәнк вә бир тәрәд дә кәскин шәкил алдығыны, бөјүк бир усталыгла мүгајисәләрдән истифадә етдикләрини, марксизм классикләриндән, бөјүк шаир вә әдибләрин әсәрләриндән ситатлар кәтирдикләрини мүшаһидә едән динләјичиләр бу натигләри хүсуси бир һәвәслә динләјирдиләр.

Шыхәли Гурбановун нитгини динләјәнләрин јә'гин ки, хатириндәдир; о, мүкәммәл сурәтдә натиглик мәһарәтинә јијәләнмиш сөз устады иди; чыхыш үчүн һеч бир һазырлыг көрмәдән вә тамамилә сәрбәст, һеч бир сыхынты вә чәтинлик һисс етмәдән күтлә гаршысында елми вә дөвләти мәсәләләрә даир саатларла данышмаға гадир бир адам иди. Күчлү һафизәјә вә зәнкин нитг мәдәнијјәтинә, гүввәтли мәнтигә саһиб олан бу адам, һеч бир материала бахмадан, илк мәнбә'ләрдән кәтирдији мисаллар вә ајани шәкилдә нүмајиш етдирдији чохлу фактларла нитгини зәнкинләшдириб, ону даһа чазибәли вә мараглы етмәји бачарырды.

1965-чи илдә В. И. Ленин адына АПИ-нин мүәллимләри мәрһум профессор Микајыл Рәфилинин анадан олмасынын 60 иллијини гејд етмәк үчүн салона топлашмышдылар. Һәмин мәчлисдә Рәфилинин аилә үзвләри, гоһум вә достлары, кечмиш аспирант вә тәләбәләри дә иштирак едирдиләр.

М. Рәфилинин һәјат вә јарадычылығына даир, институт мүәллимләриндән бири мә'рузә едирди. Гејд етмәлијәм ки, мә'рузә чох сөнүк вә сәвијјәчә ашағы олдуғундан динләјичиләри чәлб етмир вә онлары гәнаәтләндирмирди. Мән вәзијјәти белә көрдүкдә чәлд галхыб, бир тәрәфдә сакит отурмуш Шыхәли Гурбанова јахынлашдым вә ондан, өз кечмиш елми рәһбәринин Хатирә күнүндә гыса бир нитг сөјләмәји хаһиш етдим. О, бир гәдәр утанчаг һалда деди: «Мән бурада профессор Рәфили һаггында охуначаг мә'рузәни динләмәк үчүн кәлмишәм; әкәр лазым билирсинизсә чыхыш едиб бир нечә сөз дејәрәм».

Һәр шеј дүзәлди. Шыхәли Гурбановун чох зәнкин вә парлаг нитги, онун үрәкләри фәтһ едән образлы вә чазибәли сөзләри профессор Рәфилинин Хатирә кечәсини олдугча мәзмунлу вә тәнтәнәли бир мәчлисә чевирмәјә көмәк етди.

Лакин, габагчадан һазырлыг көрмәдән, шифаһи нитгдән истифадә етмәјин (нитг сөјләмәјин) бә'зи зәиф чәһәтләри дә вардыр. Мә'лумдур ки, натигләрин һеч дә һамысы мүәјјән һазырлыг иши апармадан тутарлы чыхыш едә билмәзләр. Һазырлыгсыз данышанларын чыхышларында чох вахт долашыглара, тәкрарлара јол верилир, нитг лүзумсуз сөзләрлә зибилләнир вә нәтичәдә аудиторијада хошакәлмәз бир тә'сир јарадыр.

Мәс'ул јерләрдә чыхыш етмәли олан һәр бир натиг мәшһур рус алими П. С. Пороховшиковун «Мәһкәмә просесиндә нитг мәһарәти» адлы әсәриндә һүгугшүнаслара вердији мәсләһәти јадда сахламалыдыр. О, јазырды ки, һазырлыгсыз чыхыш етмәкдән чәкинин. Һәддиндән артыг илһам вә һәјәчанла данышаркән сиз, әсил мәтләбдән узаглашар вә ән мүһүм чәһәти унуда биләрсиниз, јахуд сәһв вә јанлыш мүддәалар ирәли сүрмәклә рәгибинизин әлинә силаһ верә биләрсиниз. Сөз ганадлы бир гушдур, ону еһтијатсызлыг едиб учурсаныз, вәзијјәт дәјишә биләр.

Доғрудур, бу мәсләһәтләр әслиндә мәһкәмә мүдафиәчиләри үчүн дејилмишдир, лакин бу, бүтүн башга натигләри дә дүшүндүрмәлидир; чүнки һәмин мәсәләләр ејни дәрәчәдә онлара да аид ола биләр.

Демэк, нитгин мөвзусуну вэ онун мэтнини, орада ирэли сүрүлэчэк эсас мүддэалары габагчадан дүшүнмэк, фикирлэшмэк лазымдыр ки, шифаһи нитг зама'ны һеч бир чэтинлик чэкмэдэн, тамамилэ сэрбэст вэ бөјүк бир инамла данышмаг мүмүкн олсун.

Шифаһи нитгин үчүнчү хүсусијјэти—натигин билаваситэ динлэјичилэрлэ үнсијјэтдэ олмасыдыр. Чүнки натигин чанлы нэфэси, о'нун сэдасы, аудиторија ичэрисиндэ сэслэнир.

Шүбһэсиз, јазылы нитг дэ, истэр елми тэдгигат эсэри, истэрсэ роман олсун, кениш «аудиторија» үчүн, кениш охучу күтлэси үчүн јазылыр. Бэ'зэн, јазычылар, мэсэлэн, И. С. Туркенев охучуну өз гаршысында о гэдэр ајдын көрүр ки, һэтта, онунла сөһбэт дэ едир вэ: «Элинизи мэнэ верин, һөрмэтли охучум, кэлин мэнимлэ бирликдэ кедэк» дејир («Татјана Борисовна и јејо племјанник» һекајэси). Лакин һэмин охучу јалныз Туркеневин хэјалында јашајырды.

Шифаһи нитгдэ исэ вэзијјэт башга чүрдүр. Шифаһи чыхыш ја мэ'рузэ, мэ'лумат вэ мүһазирэ **моноложи-мукалимэли** олур, ја да **диалог** шэклиндэ, мүзакирэ, мүбаһисэ вэ диспут характери дашыјыр. Лакин, шифаһи нитг һэмишэ гаршыда, натигин көзү өнүндэ дуран мүэјјэн динлэјичи күтлэси илэ элагэдардыр вэ онларла мүэјјэн дэрэчэдэ мүсаһибэдэдир.

Адэтэн, динлэјичилэр натигин чыхышына сакитчэ отурараг, данышмадан гулаг асырлар. Лакин, бу заман онлар динлэдиклэри нитгэ өз сималарында, үзлэриндэ ифадэ етдиклэри ишарэлэрлэ, мимикаларла: тээччүб, мараг, разылыг вэ ја е'тираз, нифрэт јахуд һэјэчан кими дахили һисслэрини ифадэ едирлэр. Белэ һалларда тэчрүбэли натиглэр аудиторијада баш верэн бу һаллары тез дујур вэ динлэјичилэрин кечирдиклэри психоложи анлары һисс едирлэр. Онлар һэмин вэзијјэтлэ элагэдар олараг, дэрһал өз иш үсулларыны дэјишир вэ нитглэринэ јени материал элавэ едир вэ башга бир интонасија илэ данышмаға башлајырлар.

Бөјүк аудиторија гаршысында нитглэ чыхыш етмэк чох мүрэккэб вэ мэс'улијјэтли бир ишдир. Белэ һалларда мэһарэтли натиги (мүһазирэчини) нэһэнк бир оркестри мүвэффэгијјэтлэ идарэ едэн дирижора бэ'нзэтмэк олар. Јахшы дирижор, ифа олунан мусиги эсэрини јазмыш бэстэкарын фикир вэ дүшүнчэлэрини динлэјичилэрэ чатдырмаг үчүн ејни вахтда бэ'зэн 15—20 иши ичра етмэли олур. О, партитуру (мусиги эсэринин ноталарыны) охујур, элиндэки чубуғу о тэрэф, бу тэрэфэ ендирир, мүғэнниләрин ифасына истигамэт верир, kah барабанчыја тэрэф, kah скрипка, kah да труба чаланлара тэрэф дөнэрэк, мүхтэлиф һэрэкэтлэр, ејһамлар етмэли олур. Натиг (мүһазирэчи) дэ тэхминэн белэ бир вэзијјэтдэ ишлэмэлидир. Онун да гаршысында азы 150 нэфэр бир-биринэ бэнзэмэјэн чанлы инсан симасы дурур; бирдэн-бирэ 300 көз она тэрэф зиллэнмиш олур. Натигин мэгсэди, һэр шејдэн эввэл, бу гэдэр инсанын диггэтини, марағыны өзүнэ чэлб етмэк вэ гаршысындакы аудиторијаја там һаким олмагдыр. Экэр о, мүһазирэ охујаркэн, һэр дэгигэ аудиторијаны нэзэрдэн кечириб динлэјичилэрин мүһазирэјэ олан мүнасибэти вэ онларын дэркетмэ дэрэчэси һаггында тэсэввүрэ маликдирсэ демэк, динлэјичилэр тамамилэ онун (натигин) тэ'сири вэ идарэси алтындадырлар.

Бүтүн бунлардан сонра мүһазирэчи өз нитгинин эдэби диллэ ифадэ олунмасына, тэ'рифлэрин гыса вэ дэгиглијинэ, чүмлэлэрин дүзкүн, садэ, сэлис вэ көзэллијинэ хүсуси фикир вермэлидир. Ејни заманда натиг, мүһазирэ үчүн верилмиш вахты да мүтлэг нэзэрэ алмалыдыр.

Көрүндүјү кими, мүһазирэчинин иши о гэдэр дэ асан дејил; бу, чох мүрэккэб вэ чэтин бир ишдир. Мүһазирэчи ејни заманда һэм алим вэ јахшы мүэллим, һэм натиг вэ көзэл сөз устады олмалы вэ елэ етмэлидир ки, чыхыш заманы бу хүсусијјэтлэрин һамысы өз эксини ејни дэрэчэдэ нитгдэ тапмыш олсун вэ бири-дикэрини тамамлаја билсин.

Натигин күтлэ гаршысындакы чыхышыны ики мүһүм психоложи һал, вэзијјэт гүввэтлэндирэ билэр: а) натигин хүсуси бир һисс вэ һэјэчанла даныша билмэси; б) нитгдэ динлэјичилэрин гэлбинэ, зеһнинэ нүфуз едэ билэчэк инандырычы вэ тэ'сирли сөзлэрин олмасы. Натиглик сэнэтинин маһир усталары бу ики амили шифаһи нитгин чох мүһүм вэ ајрылмаз бир һиссэси адландырмышлар.

Динлэјичилэрлэ үнсијјэтдэ олмаг вэ онлара тэ'сир етмэјэ чалышмаг кими һаллар, натигдэн өз чыхышыны хүсуси бир шэкилдэ гурмағы тэлэб едир. Бурада натиг: јери кэлдикчэ гыса чүмлэлэр ишлэтмэк, диггэти чэлб етмэк мэгсэди илэ нитгин эввэлини марағлы башлајыб, сонуну исэ динлэјичилэрдэ һэјэчан доғуран инчэ, зэриф вэ тэ'сирли сөзлэрлэ битирмэјэ фикир вермэлидир. Шифаһи нитгин ифадэлилији дэ бир сыра чэһэтлэрэ; натигдэн диксијаја (тэлэффүзүн, ифадэнин ајдынлыг дэрэчэсинэ), интонасијаја, фасилэјэ, нитгин тембринэ (сэс хүсусијјэтинэ) ајрыча фикир вермэји тэлэб едир. Натиг өз фикир вэ һисслэрини динлэјичилэрэ јахшы чатдыр-

маг үчүн һәмишә инамла данышмалы, нитгин образлы вә тә'сирли олмасына диггәт етмәлидир.

Јухарыда шифаһи нитгин хүсусијјәтләри һаггында сөјләдикләримиздән бу нәтиҹәјә кәлмәк олур ки, јазылы нитглә шифаһи нитг арасында гәт'и дејил, нисби бир фәрг вардыр. Јазылы нитгдә дә биз, аз да олса, интонасијалардан, мәнтиги вурғулардан вә фасиләләрдән истифадә едирик. Буну һамы өзүнүн вә ја башгасынын јазылы нитгини нәзәрдән кечирәркән мүшаһидә едә биләр. Мәсәлән, сиз Ҹәлил Мәммәдгулузадәнин «Почт гутусу» адлы һекајәсини өз-өзүнә охујун; бурада нитги фәрдиләшдирән диалогларын (мүкалимәләрин) хүсуси рол ојнадығыны ајдын көрәҹәк вә әмин олаҹагсыныз ки, сиз тәкҹә орадакы сөзләри дејил, ејни заманда онларын мә'насыны да, иштирак едән шәхсләрин нитгиндәки интонасијаны да дујурсунуз. Ејни вәзијјәти биз Сәмәд Вурғунун «Ајкүн» әсәриндә, Әмирханын Ајкүнә јаздығы мәктубу охујаркән дә дујуруг: Ајкүнүн кечирдији һәјәҹанлары биз, әсәри сәссиз охудуғумуз заман кизли бир интонасија васитәси илә дәрк едирик.

Лакин, шүбһәсиз, бу «лал» интонасијаны сәдаларла ифадә олунмуш әсил интонасијаја, јалныз бир гәдәр јахынлашмаг кими гијмәтләндирмәк олар ки, бунун нәтиҹәсиндә дә јазылы нитгин ифадәлиликдән мәһрум олмасы, охуҹуларда мүәјјән наразылыг һисси доғура билир. Белә бир һисс мәшһур шаир М. Ј. Лермонтовун 1834-ҹү ил декабрын 23-дә М. А. Лапухиноја јаздығы мәктубда чох јахшы ифадә олунмушдур. М. Ј. Лермонтов јазырды ки, һәгигәтән мәктублардакы сөзләрин үзәриндә нотлар гојмаг лазымдыр; инди мәктуб охумаг портретә бахмаг кими бир шеј олмушдур: бурада нә бир һәјат вар, нә дә ки, һәрәкәт![1].

М.Ј. Лермонтовун бу фикириндә мүәјјән һәгигәт вардыр. Чүнки јазылы нитгә хас олан ифадәлилик хүсусијјәти, мүәјјән дәрәҹәдә кизли формададыр; о өзүнү јалныз шифаһи нитгдә тә'сирли вә фәал көстәрә биләр. Буну, мүһүм бир мәсәлә кими, мәктәб тәҹрүбәсиндә дә нәзәрә алмаг лазымдыр; чүнки мәтни мәнимсәмәк вә дәрк етмәк васитәси олан ифадәли гираәт вә ифадәли нағылетмәнин әһәмијјәти дә елә бунунла изаһ олунур.

---

[1] М. Ю. Лермонтов, Собр. соч. в 4-х томах, т. 4. М., Изд-во АН СССР, 1959, стр. 576.

Шифаһи нитги инкишаф етдирмәнин вәзифәләри вә јоллары.

Шифаһи нитги инкишаф етдирмәк вә тәкмилләшдирмәк нә демәкдир? Чох вахт бу суала: дүзкүн, ајдын, рәнкарәнк, данышмаг вә с. буна охшар сөзләрлә ҹаваб верирләр: јә'ни бурада артыг чыхыш үчүн һазырланмыш материалын јалныз сөз ҹәһәтдән формалашмасы нәзәрдә тутулур. Белә чыхыр ки, натигин әсас чәтинлији өз чыхышы үчүн лазым олан сөзләри тапмаг вә онлары ифадәли суретдә тәләффүз етмәкдир.

Һалбуки күтләви мүһазирәләрдә ичласларда едиләҹәк мә'рузә вә ја дәрсдә едиләҹәк шакирд мә'рузәси вә бир чох башга чыхышларын һазырлыг просесинә диггәт едилсә, ајдын олар ки, белә һалларда натиг үчүн әсас чәтинлик материалы дил ҹәһәтҹә формалашдырмаг дејил, бәлкә нитгин мәзмунуну ајдынлашдырмаг, һәмин мәсәләјә даир мөвҹуд олан билик вә фактлары сечиб ајырмаг вә метериалы планлашдырмаг, ону мүәјјән системә салмагдыр.

Әлбәттә, дилин формасыны мәзмундан ајырмаг олмаз; чүнки дәгиг вә сәрраст сөзләр сечмәк, ифадә едиләҹәк фикри ајдынлашдырмаг вә дәгигләшдирмәк јолудур. Лакин бүтүн бунлара бахмајараг, нитг сөјләмәк үчүн чыхыша һазырлашаркән әсас мәсәлә, материал сечмәк вә ону планлашдырмагдыр.

Шифаһи нитг устасы кимә дејилир? Ашағыда көстәрилән үч мүһүм тәләби тә'мин едән шәхсә шифаһи нитг устасы дејилир: 1) О, мәзмунлу вә инандырыҹы данышa билсин, 2) фикирләрини ардыҹыл вә јығҹам сөјләјә билсин, 3) нитги емосионал (тә'сирли) вә ифадәли олсун.

Мүәллим бүтүн бу тәләбләри нәзәрә алараг, шакирдләрдә шифаһи нитг мәдәнијјәтини инкишаф етдирмәк үчүн онлара: нитгин мәзмунуну ачмағы өјрәтмәли, нитг үчүн зәрури материал топлајыб, ону там бир шәкилдә гура билмәји вә баҹарыгла ифадә етмәји өјрәтмәлидир.

Мәктәб өз шакирдләринә шифаһи нитгин, шифаһи сөз усталығынын сирләрини өјрәдиб, онлардан көзәл натигләр һазырлаја биләрми?

Гәдим ромалылар поезија илә натиглик мәһарәти арасында мүәјјән бир һәдд гојараг демишләр: «Инсан анадан шаир кими доғулур, натиг кими исә сонрадан јетишир, формалашыр».

Бу мүддәа доғрудурму? Доғруданмы поезија јарадыҹылыгдыр, о фитри габилијјәтдән вә тәбии исте'даддан асылыдыр, шифаһи нитг исә јалныз вәрдиш васитәси илә әмәлә кәлән бир усталыг јахуд мәһарәтдир?

Бу суала чаваб вермәк үчүн шифаһи нитгин үмумијјәтлә, һансы јолларла инкишаф етдијини ајдынлашдырмаг лазымдыр. Шүбһәсиз, бу мәсәләнин һәлли бизә шифаһи нитг тә'лиминин имкан вә һудудларыны даһа јахшы баша дүшмәјә көмәк едәр.

Инсан һәјатында, шифаһи нитгин бир-бири илә јанашы, гоша кедән ики јолу вардыр. Бунлардан бири, инсанын физики вә руһи (мә'нәви) инкишафы илә мүәјјәнләшән кортәбии јолдур. Бизим һәр биримиз, та кичик ушаглыг дөврүндән, өзүмүздүн асылы олмајараг (гејри-ихтијари) мүһитимиздәки адамларын нитгини мәнимсәмәјә башлајыр вә бу јолла да сөз еһтијатымызы кенишләндиририк. Али синир системи инкишаф етдикчә, инсанда мәнтиги тәфәккүр габилијјәти дә тәкмилләшир, шифаһи нитг кет-кедә зәнкинләшмәјә, ајдын вә дәгиг олмаға башлајыр. Ејни заманда һәјати тәсәввүрләрин даирәси кенишләнир, дәркетмә вә јарадычы тәхәјјүл габилијјәти артыр ки, бу да биздә фикир вә һиссләримизи даһа дәгиг әкс етдирә билән сөзләр ахтармаг мејли, онлары рәнкарәнк вә емосионал бир нитглә ифадә етмәк арзусу доғурур.

Һәјатда хүсуси бачарыг вә исте'дад саһиби олан мүәјјән адамлар да олур ки, онларда бу кејфијјәт даһа сүр'әтли вә һәм дә чох күчлү инкишаф едә билир. Халг ичәрисиндән чыхмыш белә анаданкәлмә, өз-өзүнә јетишмиш исте'дадлы натигләр әсасән, бу јолла формалашырлар. Онларын нитги кифајәт гәдәр сәлис олмаса да, данышыгларында грамматика вә үслубијјат тәләбләринин позулмасына јол вәрсәләр дә лакин бунлар бөјүк инамла, гызғын вә тә'сирли данышмағы бачарырлар. В. Г. Белински белә һатигләр һаггында јазырды ки, дүзкүн данышмаг вә јахшы данышмаг тамамилә ајры-ајры шејләр вә мәфһумлардыр. Бә'зән белә дә олур ки, даһа дүзкүн данышмаг вә јазмаг, пис данышмаг вә јазмаға чеврилир. Мәсәлән, бир семинарист чанлы грамматика кими данышыр вә јазыр, лакин ону нә динләмәк, нә дә јаздығыны охумаг олур; бә'зән исә дүзкүн даныша билмәјән, исмин һалланмасында, фе'лләрин дәјишмәсиндә сәһвләрә јол верән ади бир адамы марагла динләмәк истәјирсән.[1]

Икинчи јол, даһа доғрусу нитг инкишафынын икинчи тәрәфи, инсанын тәбии, физики вә писихи јүксәлишиндән ајрылмајан амилләрдир ки, бунлар да: мәктәб, китаб, гәзет,

[1] В. Г. Белински. Полн. собр. соч. ч. VIII, М., изд-во АН СССР, 1955, стр. 509.

радио вә саирәнин шүурлу, мәгсәдәујғун тә'сириндән ибарәтдир.

Шакирдләри дил чәһәтчә тәрбијәләндирмәк үчүн мәктәбин ихтијарында бир чох васитә вә имканлар вардыр. Мүәллимин чанлы нитги, дәрс китаблары, елми-күтләви вә бәдии әдәбијјат, дилин гајда вә ганунлары вә нитг нормаларынын өјрәдилмәси, охунмуш мәтнин нағыл едилмәси, мүстәгил олараг, шифаһи нитг үзәриндә күндәлик чалышмалар апармаг вә с. бүтүн бунлар шакирдләрин нитгини мүнтәзәм сурәтдә сәлисләшдириб мүәјјән бир гајдаја салмаға көмәк едир вә ону (нитги) еlә бир јүксәк нөгтәјә галдырыр ки, нәтичәдә инкишаф етмиш нитг, инсан мәдәнијјәтинин јахшы бир нүмунәси кими гијмәтләндирилир.

Ејни бир аиләдә бөјүмүш вә бачарыгларына көрә охшар олан ики адамы гаршы-гаршыја гојун; бунлардан бири систематик тә'лим вә мәктәб көрмүш, о бири исә мүәјјән сәбәбләрә көрә охумајыб тәһсилсиз галмышдыр. Шүбһәсиздир ки, бу ики адамын нитги бир-бириндән чох фәргли олачагдыр. Бурадан, инсанын сөз устасы кими һазырланмасында мәктәбин, мүнтәзәм педагожи рәһбәрлијин һәлледичи рол ојнадығы ајдын олур.

Вахтилә В. Г. Белински мәктәб шакирдләринин нитгини тәкмилләшдирмәк үчүн грамматика вә үслубијјат мәшғәләләринә диггәти артырмағы зәрури һесаб едирди. О, ејни заманда көркәмли натигләрин данышыг тәрзләрини дә өјрәнмәји кәнчлијә мәсләһәт көрүрдү. Шүбһәсиз, бөјүк тәнгидчи бурада тәкчә нитгин дил чәһәтини, онун үслуби манераларыны нәзәрдә тутмурду. Белински үчүн сөз фикирдән ајрылмаз, онунла даима вәһдәт тәшкил едән бир шеј иди. Бу барәдә данышаркән о, гејд етмишдир ки: инсан нәји һисс етсә вә анласа ону да диллә ифадә едәчәкдир, инсан өзү јахшы билмәдији вә тәсәввүр етмәдији шеј һаггында данышмаг истәсә, фикирләрини ифадә етмәк үчүн сөз тапа билмәз. Инсан јалныз мүәјјән фикрә саһиб олдуғу заман, ону ајдын ифадә едә биләр; ајдын данышмаг үчүн мүәјјән фикрә малик олмаг лазымдыр[1].

Мәзмун, нитгдә ән мүһүм вә әсас чәһәтдир, нитгдә мәзмун һәм композисијанын формасыны, һәм дә дили мүәјјәнләшдирир.

[1] В. Г. Белински, Полн. собр. т. VI, стр. 524.

Бу мүддәаларын һамысы доғрудур; биз дә о фикирдәјик ки, натиглик сән'әтини, көзәл сөз усталығыны кәнчлијә чанлы сөзүн көзәл нүмунәләри әсасында өјрәтмәк лазымдыр. Ејни заманда натиглик сәнә'ти (мәһарәти) мәнтиги тәфәккүрлә бирликдә тәхәјјүл вә емосионал тә'сирләрин јүксәклијини тәләб етдијиндән; шифаһи-чанлы нитглә динләјичиләр гаршысында чыхыш едиркән; дүзкүн, ајдын, рәнкарәнк, образлы вә тә'сирли сөзләрдән истифадә олунмалыдыр.

Чанлы сөздә үч әсас чәһәт вардыр: мәзмун, план вә ифадә; бунларын һәр бири ајрылыгда өјрәнилмәји тәләб едир.

Орта мәктәбин програмында, үмуми шәкилдә дә олса, нитг инкишафына даир верилмиш материалларын тә'лими һагғында гејдләр вардыр. Бурада ашағыдакылар тәләб олунур:

1) инша мөвзусунун мәзмун вә һүдудуна көрә һәчмини мүәјјәнләшдирмәји (шүурлу дәрк етмәји) бачармаг;

2) ифадә вә иншанын мәзмунуну әсас фикрә табе етмәји бачармаг;

3) һәјати һадисәләр вә ја әдәби мәнбә'ләр үзәриндә мүшаһидә апармаг јолу илә, инша үчүн материал топламағы бачармаг;

4) топланылмыш материалы системә салмаг, ону сәлигә илә дүзмәк јә'ни, лазым оланларыны ајырыб, иншада ардычыл верилмәсини мүәјјәнләшдирмәји бачармаг;

5) мүхтәлифнөвлү (тәһкијә, тәсвир вә ја мүһакимә) шәклиндә иншалар јазмағы бачармаг;

6) јазылмыш иншаны нәзәрдән кечириб, тәкмилләшдирмәји бачармаг;

7) нитгин әдәби нормалары нөгтеји-нәзәриндән өз фикирләрини: дәгиг, дүзкүн вә мүмкүн дәрәчәдә парлаг (чүмләпәрдазлыға вә артыг сөзчүлүјә јер вермәдән) ифадә етмәји бачармаг.

Шүбһәсиздир ки, јухарыда тәләб олунанлар тәкчә јазылы нитгә дејил, ејни дәрәчәдә шифаһи нитгә дә аиддир.

Бурада гаршыја һаглы олараг, белә суаллар чыха биләр. Бәс шифаһи нитг инкишафынын әсил методикасы нәдир вә о нә чүр олмалыдыр? Һәјатымызын вә мәктәбин тәләбләри нөгтеји-нәзәриндән чанлы сөз тә'лимини нә әсас үзәриндә гурмаг лазымдыр? Кимдән нәји өјрәнмәли, кимин нитгини нүмунә кими гәбул етмәли?

В. Г. Белинскинин рә'јинә көрә, нитг саһәсиндә өз усталығыны артырмаг истәјән адам, өзүнә елә мүәллимләр сечмәлидир ки, ихтисасча вә пешәсинә көрә она јахын олсун. Бу мүдрик мәсләһәтә әмәл едәрәк, али мәктәбин кәнч мүәллимләри тәчрүбәли професорларын мүһазирәләринә кедиб, онлары динләмәли, идарә вә ја мүәссисәләрин чаван рәһбәрләри, истеһсалатда узун илләр ишләмиш вә өз чыхышы илә фәһлә аудиторијасына гүввәтли тә'сир көстәрән тәчрүбәли ишчиләрдән өјрәнмәли, тәблиғатчы исә тез-тез јашлы јолдашларын күтләви чыхышларыны динләмәли вә ејни заманда нүмунәви нитгләри гәзетләрдән вә ајрыча нәшр олунан «Тәблиғатчы» журналындан охумалыдыр.

Ихтисаса ујғун кәлән бу нүмунәләрдән башга, һамы тәрәфиндән гәбул олунмуш нүмунәләр дә, вардыр ки, бунлар натиглик мәһарәти илә маргаланан адамлар үчүн чох фајдалыдыр. Елә нитгләр вардыр ки, онлар бүтүн зәрури тәләбләри тә'мин едә билир. Бу нитгләрдә ән јүксәк идејалар ирәли сүрүлүр, бунлар чох һәгиги вә сәмимидир вә үрәкдән кәлән сөзләрлә ифадә олундуғундан, динләјичини һәјәчанландырыр, дүшүндүрүр вә онун гәлбинә јол тапыр. Белә нитгләрдә сөз усталығынын бүтүн чәһәтләри: һәм дәрин елмилик, долғун мәзмун вә емосионал тә'сир, һәм дә мәсәләнин гурулушча ајдынлығы, дилин ифадәлилији вә парлаглығы өзүнү көстәрир.

Белә нитгләрә, илк нөвбәдә, В. И. Ленинин мүхтәлиф мөвзуларда, чүрбәчүр аудиторијаларда: партија гурултајы иштиракчыларына, завод фәһләләринә, комсомолчулара, халг маарифи хадимләринә вә башгаларына мүрачиәтлә етдији сајсыз-һесабсыз чыхышларыны нүмунә көстәрмәк олар. Биз В. И. Ленинин бу зәнкин ирсиндә, күтләви нитгин нүмунәләрини көрмәклә бәрабәр, һәм дә орада бу нитгләрин һазырланмасы просеси илә таныш олуруг: нитгин планыны тутмаг, онун илкин вариантыны һазырламаг, һәр мәсәләјә даир гыса гејдләр етмәк вә с.

Вахты илә В. И. Ленинин јахын силаһдашларынын ајрыајры партија гурултајларында, конфрансларда вә мүхтәлиф мүнасибәтләрлә чағырылмыш јығынчагларда сөјләдикләри чох мәзмунлу нитгләр дә охучу вә динләјичидә бөјүк мараг доғурур.

Натиглик мәһарәтинин јахшы нүмунәләрини алимләримизин, јазычы вә һугугшүнасларымызын чыхышларында да көрмәк мүмкүндүр. Лакин бүтүн бу нитгләрин нүмунәләри

илә тәкчә таныш олмаг кифајәт дејил, онлары мүтләг тәдгиг едиб өјрәнмәк лазымдыр; jә'ни, бу чыхышлардакы бүтүн фајдалы вә көзәл чәһәтләри дәрк етмәк вә һәмин әсасда һәр кәс өз нитгинин һазырлығы ишини (мәзмун, план, нитгин дил чәһәтчә формалашмасы, тәләффүз вә с.) мүәјјәнләшдирмәлидир.

ИШ ФЕ'ЛЛӘРИ

С. РЗАЈЕВ,

Сумгајыт шәһәр, 13 нөмрәли орта мәктәбин әдәбијјат мүәллими.

Иш фе'лләри өзүнә мәхсус чәһәтләрә малик олан сөзләрдир. Бу фе'лләр субјектин көрдүјү иши үмуми шәкилдә ифадә едир; ишин һәјата кечирилмәси јени һал-вәзијјәтин јаранмасына сәбәб олур. Ишин јеринә јетирилмәси нәтичәсиндә субјект мүхтәлиф вәзијјәтә дүшәр, тә'сирә мә'руз галарса да, бир гајда олараг, онун мәшғулијјәти вә бу мәшғулијјәтин јарадачағы јени һал-вәзијјәт нәзәр чатдырылыр. Бу чәһәти «атмаг, тушламаг, ифа етмәк» (јеринә јетирмәк) вә саир фе'лләрдә мүшаһидә едирик. «Тушлајырлар, атырлар, әтрафы чынлатырлар» (М. Мүшфиг, II чилд, сәһ. 136).—чүмләсиндә тушлајырлар, атырлар фе'лләри субјектин ишини ифадә едир. Тушлајыб атмагла әтраф чынлатылыр ки, бу да субјектин дәјишиклијә сәбәб олан конкрет иши ичра етмәсини билдирир.

Иш фе'лләри гурулушча садә, дүзәлтмә вә мүрәккәб олур. Садә иш фе'лләринин ајрылан чәһәти мәзмунча әшјанын тә'сирә мә'руз галмагла бир иш көрдүјүнү нәзәрә чатдырмагдырса, дүзәлтмә иш фе'лләри үчүн ишин әшја, әламәт вә васитәсини көстәрмәк башлыча чәһәтдир. «—Мәшәди дајы деди ки, башыны орада ислатсын, бурада гырхдырсын» (М. Һүсејн, «Сәһәр», сәһ. 257). «Гоч тулумбамла онун көксүнү чырмаглајырам» (М. Мүшфиг, I чилд, сәһ. 73) —чүмләләриндәки «ислатсын, гырхдырсын (садә), чырмаглајырам» (дүзәлтмә) иш фе'лләри дедијимиз хүсусијјәтә маликдир.

Мүасир азәри бәдии дилиндә ишләнән, лакин тәдгиг олунмајан елә шәкилчиләр дә вардыр ки, олдугча аз сөзләрә гошулараг «һал-һәрәкәт» билдирән ифадәләр дүзәлдир; ыт, ут бeләләриндәндир. Бу шәкилчиләрин фе'лә мәхсус олдуғу ашкардыр. Һәм дә онларла дүзәлән фе'лләр субјектин ишини билдирир. «—Һә, һә, Дағыстана гачырмыш,—дејә буфетчи сәсини јавашытды» (М. Һүсејн, «Сәһәр», сәһ. 252). «Гоча... сирсифәтини туршутду» (Јенә орада, сәһ. 510)—чүмләләриндә ишләнмиш «јавашытды, туршутду» фе'лләри зәрф вә сифәтдән

дүзәлмишдир. Буфетчи сәсини јавашытмагла, гоча да сир-сифәтини туршутмагла әввәлки вәзијјәтдән фәргләнән һал-вәзијјәт јаратмыш, демәли, иш көрмүшдүр. Биринчи фе'лдә ишин тәрзи, икинчидә исә әламәт вә сәвијјәси ифадә олунмушдур.

Мүрәккәб иш фе'лләри кечәр нөвә мәхсус олуб, ики вә даһа чох сөзүн бирләшмәсиндән әмәлә кәлир. Бу ишдә көмәкчи фе'лләр фәал рол ојнајыр. «Мирзә Садыг... мәнә тапшырылмыш мәһбуслары азад едә биләрәм» (Ч. Чаббарлы, I чилд, сәһ. 209)—чүмләсиндәки фе'л үч сөздән ибарәтдир. Азад едә биләрәм, ифадәси јени һал-вәзијјәт јарадачаг иши үмумиләшдирмишдир.

Әшјанын сәнәт-пешә вә мәшғулијјәтини билдирән иш фе'лләринин дүзәлмәсиндә әсас рол етмәк, олмаз,—көмәкчи фе'лләри үзәринә дүшүр. Етмәк-олмаг, адәтән, исмин гејри-мүәјјән тә'сирлик һалында ишләнмиш сөзләрә јанашараг, «һал-һәрәкәт» билдирән ифадәләр дүзәлдир. «Овчулуг етмәк, мүәллимлик етмәк, фырылдагчылыг етмәк, мүхбир олмаг, хан олмаг» вә саир фе'лләр беләләриндәндир.

«Чохданмы овчулуг едирсән Садај?» (М. Мүшфиг, II чилд, сәһ. 163). «Ширин хәјалында чобан хан олду» (Јенә орада, сәһ. 125).

Мүрәккәб иш фе'лләринин семантикасыны һәмин фе'ли тәшкил едән гејри-әсас көмәкчи фе'лләрин мәзмуну дәгигләшдирир. Ифадәнин тәркибиндә исим олдугда ишин әшја вә васитәси, сифәт олдугда тәрзи-сәвијјәси нәзәрә чарпыр. «...Сонра да артистләрин кәмәји илә тамаша верирди» (Мир Чәлал. «Бир кәнчин манифести», сәһ. 218). «Вәлиәһд... зәиф вә хәстә олдуғу үчүн, онунла бачармаг чәтин олмаз» (Ч. Чаббарлы, I чилд, сәһ. 154)—чүмләләриндә биринчи көмәкчи фе'л (тамаша) исим олдуғу үчүн ишин әшјасы, «чәтин» сифәт олдуғундан ишин сәвијјәсини билдирмишдир.

Иш фе'лләри кечирилән (кечирилмиш, кечириләчәк) ишин тәсдиг вә инкаредичи мә'нада олдуғуну көстәрә билир, данмаг јүрүдүлән фикрин, көрүлән ишин әсасыны тәшкил едир. Тәсдиг иш фе'лләри субјектин ишини, онунла әлагәдар олараг јаранан јени вәзијјәти дә тәсдиг едирсә, инкар фе'лләр, әксинә, һәр ики һалы рәдд едир.

«Ханлар... овчуна түпүрүб, лапатканы торпаға батырды» (М. Һүсејн, «Сәһәр», сәһ. 14). «Шаһ... һеч бир чәза верә билмәрәм» (Ч. Чаббарлы, I чилд, сәһ. 142). Ханлар лапатканы торпаға батырмагла иш көрдү—јени һал-вәзијјәтә дүшдү, шаһ исә һеч бир чәза верә билмәмәклә һәм ишин өзүнү, һәм дә јаранaчаг һал-вәзијјәти инкар етди.

Иш фе'лләриндән бир гисми ишин мүсбәт вә мәнфи мәзмунлу олдуғуну көстәрә билир. Бу мә'на чаларлығы фе'лин семантикасында үмумиләшир. Зира «тикмәк, бәсләмәк, бөјүтмәк, ишыгландырмаг» һәмишә мүсбәт, «кизләтмәк, гаралтмаг, дағламаг» вә саир фе'лләр исә мәнфи мә'налы иши билдирир. «Чүнки сәни мән бәсләдим, бөјүтдүм» (М. Мүшфиг, I чилд, сәһ. 24). «Гаралтды руһуму бу зүлмәтхана» (М. Мүшфиг, II чилд, сәһ. 195)—чүмләләриндә истифадә олунмуш фе'лләр һәмин хүсусијјәтә маликдир.

Иш фе'лләриндә «һал-һәрәкәтин» субјектә олан мүнасибәти нөв шәкилчиләри васитәсилә мејдана чыхыр. Бу шәкилчиләр «һал-һәрәкәтин» ичрачысыны дәгигләшдирир, ишин нечә ичра олундуғуну мүәјјән едир. Бу чәһәт өзүнү «чыхартмаг, сатмаг, вурмаг вә ризә-ризә еләмәк» фе'лләриндә ашкар бирузә верир.

«Оғурлуг шејләр һәфтәбазарында сатылыр» (Мир Чәлал, «Бир кәнчин манифести», сәһ. 173). «Нурунун хидмәт етдији һиссә Украјна әразисиндә дүшмәнлә гызғын вурушурду». («Совет кәнди» гәзети, № 73, 18, 06, 64). «Шаһ... сәни ризә-ризә еләтдирәрәм» (Ч. Чаббарлы, I чилд, сәһ. 88)—чүмләләриндәки фе'лләр «сатылыр» мәчһул, «вурушурду» мүштәрәк, «ризә-ризә еләтдирәрәм» ичбар нөвдә ишләнмишдир.

Иш фе'лләри ишин сәвијјәсини дә мүәјјәнләшдирир. Тәкчә иш дејил, ишин ичрасы илә јаранан һал-вәзијјәтин сәвијјәси дә нәзәрә чатдырылыр. Белә фе'лләрдән «јүксәлмәк, учалмаг, писләмәк, таламаг, дивар чәкмәк, чана кәтирмәк, тәнкә кәтирмәк» фе'лләрини көстәрәк. «Бә'зән дә, әксинә бир инсаны илләрлә хар едиб, бирдән јүксәлдәр» (Ч. Чаббарлы, I чилд, сәһ. 178). «Бу күн дә башлајыб Сүсәни писләјирсиниз» (М. Һүсејн, «Сәһәр», сәһ. 171). «Фашизм гысгырараг сумсук итләри талајыр, талајыр мәмләкәтләри» (М. Мүшфиг, II чилд, сәһ. 86). «Бу күн мејданын дөрд бир тәрәфинә... әтдән дивар чәкилмишдир» (Мир Чәлал, «Бир кәнчин манифести», сәһ. 133). «Кәтирәчәк о дашгын сел, гәлбимиздән кечән тунел өлкәмизи чана дағлар» (М. Мүшфиг, II чилд, сәһ. 79). «Дилманчын бу һәрәкәти ону тәнкә кәтирмишди» (М. Һүсејн, «Сәһәр», сәһ. 173).

һәмин чүмләләрдә ишләнмиш ирәлидә сөјләдијимиз иш фе'лләри ишин, еләчә дә јени һал-вәзијјәтин сәвијјәсини көстәрмәк мә'на чаларлығына маликдир.. «Бөјүтмәк», «јүксәлтмәк» ишин конкрет олмајан сәвијјәдә һәјата кечирилдијини билдирмиш, мүсбәт мә'нада чыхыш етмишсә, «писләмәк» вә «учурмаг» фе'ли дә ејни мәгсәдлә ишләнәрәк мәнфи мә'нада ифадә олунмушдур.

Әшјанын дәјишиклијә дүчар едилмәсини көстәрән иш фе'лләри бу тә'сирин тәрзини дә көстәрир; ишин нечәлији нәзәрә чатдырылыр. Бу чәһәти танымаг, бәсләмәк, ганатмаг, тапдамаг, доғрамаг гәзәбләнмәк, тушламаг, тәсдигләмәк, буламаг, јолуб төкмәк, јығмаға чалышмаг вә саир фе'лләрдә мүшаһидә едәк.

«Мирзә Рза. Мән Чавад ханы танырам» (Ч. Чаббарлы, I чилд, сәһ. 157). «Мәним арзуму да көнлүндә бәслә» (М. Мүшфиг, II чилд, сәһ. 199). «Севданын көнлүнү ганатдын демәк» (М. Мүшфиг, «Дујғу јарпаглары», сәһ. 187). «Дејиб чыхды синәмизә, бир тапдады, бир доғрады» (М. Мүшфиг, II чилд, сәһ. 76). «... Мә'дән саһибләрини бир гәдәр горхудурду, гәзәбләндирди» (М. Һүсејн, «Сәһәр», сәһ. 226). «Рәшид шәһадәт бармағыны тәкләјиб Мәшәдибәјә тәрәф тушлады», (Јенә орада, сәһ. 135). «...беш јүз әл исә һавада учаларағ онун дедикләрини тәсдигләди» (М. Һүсејн, «Сәһәр», сәһ. 51). «...каһ әлләрини товлајыр, каһ да алтдан-алтдан Мәшәдибәјә бахыб, башларыны булајырдылар» (јенә орада, сәһ. 67). «...о, үз-көзүндә сағ јер гојмаз, сачыны-бирчәјини јолуб төкәрди» (јенә орада, сәһ. 116). «Чүнки чар консулу сон һадисәләрин мәс'улијјәтини Тәбриз революсионерләринин үзәринә јыхмаға чалышырды» (М. С. Ордубади, «Думанлы Тәбриз», III һиссә, сәһ. 7).

Јухарыдакы чүмләләрдә ишләнмиш фе'лләрдән ајдын олур ки, «һал-һәрәкәт» билдирән бу сөзләр әшјанын көрдүјү иши—дәјишиклијә дүчар едилмәклә јени һал-вәзијјәтә дүшмәсини—билдирәркән, онун ичра тәрзини дә мүәјјән етмишдир. Белә ки, тәрзбилдирмә фе'лин лүғәти мәзмунунда өз ифадәсини тапмышдыр. «Ганатмаг» фе'ли дә, «Јолуб төкмәк» дә һәм әшјанын мә'руз галдығы тә'сирин, һәм дә јаранан һал-вәзијјәтин тәрзини көстәрмишдир. Икинчи шәхс «Севданын (III шәхсин) көнлүнү ганатмагла» һәм бир иш көрмүш—әшјаны дәјишиклијә дүчар етмиш, һәм дә бу ишин нечә көрүлдүјүнү нәзәрә чатдырмагла јени һал-вәзијјәт јаратмышдыр. Јахуд «беш јүз әлин һаваја учаларағ онун дедикләрини тәсдигләмәси» башга һал-вәзијјәт әмәлә кәтирән иш көрмәк демәк иди.

Иш фе'лләри әшјанын мә'руз галдығы тә'сирин (дәјишиклијин) һансы васитәләрлә һәјата кечирилдијин дә көстәрә билир. Ишин васитәси сөзүн семантикасында ифадә олунур. Бу, садә фе'лләрдә мәзмун хүсусијјәти кими нәзәрә чарпырса, дүзәлтмә вә мүрәккәб фе'лләрдә «һал-һәрәкәт» билдирмәдә иштирак едән нитг һиссәсинин семантикасы васитәни дәгигләшдирир. Ашағыда «Тохумаг, дидмәк, алгышламаг, гучагламаг, изләмәк, гарара алмаг, тәшкил етмәк» фе'лләринә диггәт јетирәк; «...хәјалында бир ашијан тохујур» (М. Мүшфиг, II чилд, сәһ. 44). «Көјәрчин гәлбини рәвамы дидсин?» (Јенә орада, сәһ. 44). «...нәчиб руһунузу алгышлајырам» (Д. Ордубадлы «Ғајғы», сәһ. 57). «Гучагладын сәни севән Гараны» (М. Мүшфиг, II чилд, сәһ. 212). «Фәгәт хәјалыны изләмәдијим көјәрчин ахтаран бир тәрлан кими» (Јенә орада, сәһ. 29). «Загатала, Салјан, Бәрдә истеһсалат идарәси дә отун чалынмасы вә јығылмасыны јахшы тәшкил етмишләр» («Совет кәнди» гәзети, № 89, 25. 07.64). «...ијулун 25-дә республиканын колхоз вә совхозларында јүксәк мәһсул јетишдирмәк ајлығы кечирмәји гәрара алмышлар» («Азәрб. кәнчләри» гәзети. № 90, 29. 07. 64).

Јухарыдакы чүмләләрдә ишләнмиш фе'лләр көрүлән ишин васитәсини дә мүәјјән едир. «Тохумаг», «дидмәк» фе'лләриндә васитә чаларлығы сөзүн семантикасыны тәшкил едир, чүнки бунлар ајрылыгда үмуми бир иши ифадә едирләр. «Алгышламаг» фе'линдә сөз көкү—алгыш—ишин васитәсини дәгигләшдирир:—Ла-форманты јени семантикалы сөз јарадыр. Беләликлә, алгыш көрүлән ишин дә, бу ишлә әлагәдар зәрури нәтичә кими тәзаһүр едән һал-вәзијјәтин дә башлыча васитәсинә чеврилир. Јахуд «гәрара алмаг» фе'лини көтүрәк. Гәрар—кечириләчәк «мәһсул јетишдирмәк ајлығы»нын (ишин), ејни заманда, ишә мүвафиг јени һал-вәзијјәтин әсас васитәсидир.

Һал-вәзијјәт билдирән фе'л көкләринә т вә дыр (4) шәкилчиләри артырмагла һөкмлә јени семантик мүнасибәт јарадан сөзләр дүзәлир. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, бүтүн мә'хәзләрдә бунлар ичбар нөв шәкилчиси кими шәрһ едилир. Белә ки, «...биз ичбар шәклин тәдгиги саһәсиндә ваһид шәкилчинин јығчам шәрһинә чох раст кәлирик: һаглыјыг белә дејәк, зира һеч кәс һеч јердә мүәјјән етмәмишдир ки, мәзмуну мүнасибәтдә «дыр» шәкилчисинин вәзифәси «т» шәкилчиси-

нин вәзифәсиндән нә илә фәргләнир»[1] —фикри азәри дили үчүн сәчијјәви олдуғундан һәмин шәкилчиләрин мәзмуну мүнасибәтини изаһ етмәјә сә'ј көстәрәк.

Мүасир азәри бәдии дилиндә ишләнән фактлар «т» шәкилчисинин ики һалда чыхыш етдијини сөјләмәјә имкан верир; һәм ичбар нөв шәкилчиси, һәм дә тә'сирли—иш фе'ли дүзәлдән шәкилчи кими. Әкәр «...о ил Меһбалынын мејидини габирдән чыхартмадылар ки, нә вар, нә вар, доктор бахачаг» (М. Һүсејн, «Сәһәр», сәһ. 617) —чүмләсиндә чыхар фе'линә т вә дыр шәкилчиләрини артырмагла һал-һәрәкәтин башгасы тәрәфиндән ичра олундуғу билдирилирсә, «Кәл бу вәһшиләри јашат, доландыр» (Мүшфиг, II чилд, сәһ. 193)— чүмләсиндәки јаша вә долан тә'сирсиз (һал-вәзијјәт) фе'лләриндән тә'сирли фе'лләр—иш фе'лләри дүзәлир, јаша-јашат, долан-т-ыр, доландыр шәкилиндә чыхыш едир («т» сәси «д» сәсинә чеврилир).

«Дыр» (4) шәкилчиси һаггында да ејни сөзләри демәк олар. Ашағыдакы чүмләләрдә ишләнмиш фе'лләри шәрһ етмәклә кифајәтләнәк.

«Кәрәк ки, ону Сибирдә дүшмәнләриниз зәһәрләјиб өлдүртмүшдүләр, дејилми?» (М. Һүсејн, «Сәһәр», сәһ. 166). «Бу салам сәрдар Рәшидин өзүнү дә күлдүрдү» (М. Ордубади, «Думанлы Тәбриз», III һиссә, сәһ. 13).

Һәмин чүмләләрдәки өлдүртмүшдүләр вә күлдүрдү фе'лләринә диггәт едәк. Өл (һал-вәзијјәт) фе'линә -дүр шәкилчиси гошулмагла тә'сирли фе'л дүзәлмиш, -т- шәкилчиси васитәси илә исә ишин башгасы тәрәфиндән ичра олундуғу билдирилмишдир. Бу фе'ли чыхартдырды фе'ли илә мүгајисә етдикдә, белә нәтичәјә кәлмәк олур ки, һәмин шәкилчиләр тә'сирли фе'лләрә артырылдыгда һәр икиси ичбар нөв шәкилчиси, тә'сирсиз фе'лләрә гошулдугда исә (ишләнмә јериндән асылы олараг) бири ичбар нөв шәкилчиси, дикәри тә'сирли фе'л дүзәлдән шәкилчи кими чыхыш едир. Тә'сирли «чыхар-т-дыр...», тә'сирсиз: -өл-дүр-т-. Демәли, мәзмуну мүнасибәтләринә көрә бу шәкилчиләр ејни хүсусијјәтә маликдир, чүмләдә јүрүдүлән фикрин тәләбинә көрә јер дәјишә биләрләр.

Сөзләрә тәкликдә гошулдугда бу шәкилчиләр һәрәкәти ичра едәни мүәјјән едир: јашат—сән јашат, ону јашат,—күлдүрдү—өзүнү күлдүрдү, о күлдүрдү.

Иш фе'лләринин тә'сирлик һалда ишләнән објектлә әлагәјә кирдијини нәзәрә алсаг, демәк олар ки, һәмин шәкилчи-

[1] Н. Қ. Дмитријев, «Грамматика кумыкского јазыка», сәһ. 136).

ләр өз семантикасына көрә башга мә'на кәсб едән фе'лләрә артырылдыгда һәм ичбар нөв, һәм дә тә'сирли фе'л дүзәлдән шәкилчи олур. Бәзән тәкчә -дыр (4) шәкилчисини фе'л көкләринә артырмагла «һал-һәрәкәтин» башга бир шәхс тәрәфиндән ичра олунмасы билдирилир. Бу заман шәкилчи һәр ики мә'наны умумиләшдирәрәк ифадә едир, бир гајда олараг, тә'сирли фе'лләрлә ишләнир. «Мухтаров... механики е'малатхана тикдирмишди» (М. Һүсејн, «Сәһәр», сәһ. 235)—чүмләсиндәки тик фе'линә «дир» формантыны артырмагла субјектин көстәришинә әсасланан,—ичрачы тәрәфиндән көрүлән иш ифадә олунур.

Беләликлә, билмәк олур ки, -т- вә -дыр- (4) шәкилчиләри һәм кечәр, һәм дә кечмәз нөвдән олан фе'лләрлә ишләнә билир, сөзүн луғәти мә'насында әсаслы дәјишиклик етмәсә дә һәрәкәтин субјектә мүнасибәтини мүәјјән едән мә'на чаларлығы әмәлә кәтирир. «Һал-һәрәкәтин» ичрасы үчүн објект тәләб етмәјән фе'лләр һәмин шәкилчиләрлә тә'сирли олур.

«...Муртуз аға, мән сәһәр дедим казаклары јоллат» (М. Һүсејн, «Сәһәр», сәһ. 241). «Иванов Раја ханымын, Һамазасб Естерханымын, Садовски Лејланын голундан тутуб фајтона отуртдулар» (М. С. Ордубади, «Дөјүшән шәһәр», сәһ. 10)—чүмләләриндәки јоллат вә отуртдулар фе'лләри тә'сирли әсас вә тә'сирсиз көкдән ибарәтдир. Јоллат һал-һәрәкәтин ичрасында ики вә үчүнчү шәхсин (сән јоллат, ону јоллат, башгасынын васитәси илә јоллат) иштиракыны ифадә едир. Һәм дә Муртуз ағанын казаклары башга бир шәхсә јоллатмасы (јола салдырмасы) конкрет ишин һәјата кечирилмәси, јени һал-вәзијјәтин јарадылмасы демәкдир.

Иш фе'лләри фе'л шәкилләринин әламәтләрини гәбул етмәклә «һал-һәрәкәтин» конкрет заманда мүәјјән шәхс тәрәфиндән ичрасыны нәзәрә чатдырыр. Бу хүсусијјәти ачмаг, ахтармаг, ајагламаг, артырмаг, дүзәлтмәк, писләмәк вә саир фе'лләрдә мушаһидә едирик.

«Сонсузлуғун гапысыны ачалым» (М. Мүшфиг, II ч. с. 69). «...бәлкә дә елә бу саат сәни ахтарырлар» (М. Һүсејн, «Сәһәр», сәһ. 263). «...даһа бу гәдәр од-очаг ајагламајајдын» (Јенә орада, сәһ. 633). «Һәмкарлар иттифагында тә'сиримизи даһа да артырмалыјыг» (Јенә орада, сәһ. 405). «...Мән халг малыны мәнимсәјиб өзүмә дөвләт дүзәлтсәјдим, бәлкә дә утанмаг үчүн бир әсасым оларды» (Јенә орада, сәһ. 439). «Биздән нә истәјир хан?» (Мүшфиг, II чилд, сәһ. 137)— чүмләләриндә

ишләнмиш иш фе'лләри әмр, хәбәр, арзу, вачиб, шәрт вә суал шәклиндә ифадә олунмушдур.

Беләликлә, әшјанын сәнәт-пешәсини, мәшғулијјәтини, мүәјјән тә'сирә мә'руз галмагла дәјишиклијә дүчар едилмәсини көстәрән иш фе'лләри һәр һансы бир әмәлин јеринә јетирилмәси нәтичәси кими ифадә олунур, фе'лә мәхсус бүтүн морфоложи әламәтләрлә ишләнир. Фе'ли тәшкил едән сөзүн луғәти мә'насы ишин васитәси, нәтичәси, әламәти, сәвијјәси кими ифадә олунур. Бир гисм фе'лләр, мәсәлән, алмаг, атмаг, ачмаг, јајмаг, гојмаг, сојмаг, вә саир семантикасына көрә әсил иш фе'лләри сајыла биләр, чүнки бу сөзләр субјекти мүхтәлиф тә'сирә мә'руз гојмагла әввәлкиндән фәргләнән һал-вәзијјәт јарадыр, конкрет ишин һәјата кечирилмәсини тәләб едир.

Мәзмун е'тибары илә һал-вәзијјәт билдирән фе'лләрә мәһсулдар фәалијјәт көстәрән шәкилчиләр гошмагда иш фе'лләри дүзәлтмәк олур. Бу шәкилчиләрдән ыр, ир, ур, үр, дыр, дир, дур, дүр, т даһа мәһсулдар фәалијјәт көстәрирсә, ар, әр олдугча аз сөзләрә гошулур. Диггәтимизи бир анлыға ашағыдакы чүмләләр үзәриндә топлајаг.

«Түк басмыш саггалы бу пәришанлығы бир аз да артырырды» (М. Һүсејн, «Сәһәр», сәһ. 254). «Сиз кәнчлик һәјатыны ишыг вә зәнкин бир дүнјада кечирәјдиниз» (М. С. Ордубади, «Дөјүшән шәһәр», сәһ. 156). «...ичәримдә өлүм хәбәри гәдәр ачы тә'сирләр доғурурду» (М. С. Ордубади, «Думанлы Тәбриз», сәһ. 23). «Фәһләләр икинчи дәфә Мәшәдибәји әввәлки гәдәр мараг вә интизарла өтүрмәдиләр» (М. Һүсејн, «Сәһәр», сәһ. 67).

Бу чүмләләрдәки фе'лләр:—артмаг, кечмәк, вә етмәк — бир фе'л көкү кими субјектин һал-вәзијјәти вә һәрәкәти (кечмәк, етмәк) илә әлагәдардыр. Һәмин көкләрә гошулан шәкилчиләр -ыр, ир, ур, үр—сөзләрин семантикасыны дәјишдирмиш, сөзүн луғәти мә'насына мувафиг мә'на чаларлығы јаратмышдыр: кеч—сән кеч, кечир—сән кечир, ону кечир, арт—сән арт, артыр—сән артыр, ону артыр.

ИСМИН ТӘДРИСИНДӘ ӘЈАНИ ВАСИТӘЛӘРИН ТӘТБИГИ ҮСУЛЛАРЫ

Нурулла ХӘЛИЛОВ,

Дәвәчи шәһәр орта мәктәбинин мүәллими.

Исим, мәктәбдә тәдрис олунан илк нитг һиссәсидир; кәләчәкдә башга нитг һиссәләри дә һәмин әсасда, исимлә мүгајисә едиләрәк, кечириләчәјиндән бунун тәдрисинә хүсуси диггәт јетирмәклә, әјани васитәләрдән кениш истифадә етмәк мәсләһәтдир.

Бешинчи синифдә шакирдләрә исмин мә'на нөвләри, хүсуси вә үмуми исимләр, кәмијјәтә көрә тәк вә чәм, гурулушча исә садә, дүзәлтмә вә мүрәккәб исимләр һаггында мә'лумат верилмәли, сонра исә исмин һаллары, мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул етмәси, чүмләдәки ролу (мүбтәда, хәбәр, тамамлыг, тә'јин вә зәрфлик олмасы) өјрәдилмәлидир.

Бешинчи синифдә исим бәһсинә башларкән, шакирдләрин ибтидаи мәктәбдә, һәмин мөвзу һаггында алдыглары мә'луматы тәкрар едиб дәринләшдирмәк вә бу барәдә онлара бә'зи јени мә'луматлар вермәк лазымдыр.

Шакирдләр бешинчи синифдә исим һаггында мә'лумат алдыгдан сонра, үмуми вә хүсуси исимләр, бунларын орфографијасы, исимләрин чәм шәкли, гурулушча нөвләри, дүзәлтмә исимләрин әмәлә кәлмәси, мүрәккәб исимләрин орфографијасы, исмин һаллары, мәнсубијјәт шәкилчиләри вә с. һаггында әтрафлы сурәтдә билик әлдә едирләр.

Исмин грамматик мә'насыны шакирдләрә јалныз о заман шүурлу мәнимсәтмәк олур ки, мәшғәләдә кифајәт гәдәр дүзкүн сечилмиш чалышма материалларындан истифадә едилмиш олсун.

Бешинчи синифдә, хүсусијјәт, әламәт, һәрәкәт вә һал билдирән исимләрә дә диггәт едилмәлидир. Шакирдләрә бу чүр исим груплары һаггында мә'лумат вериб, онлары мөһкәмләндирмәк, һәмин мә'луматын мәнимсәнмә дәрәчәсини јохламаг мәгсәди илә әјани васитәләрдән (мүәјјән плакатлардан, шәкилләрдән) истифадә етмәк олар. Бурада шакирдләр әввәл-

чә, шәкилләрә бахырлар, сонра мүәллим онлара тапшырыг верир: шәкилләрә аид чүмләләрдә мүтләг һал вә һәрәкәт билдирән исимләр ишләдин.

Мүәллим «колхозда бичин» адлы шәкилдә олан һадисәни өзү сөјләјир вә исмин адыны да чәкир. Сонра исә шакирдләр башга һәрәкәт вә ја һал адларыны сөјләјәрәк, чүмләләр гурур вә дәфтәрә јазырлар.

Нәтичәдә тәхминән ашағыдакы чүмләләр алыныр:

Колхозда **бичин.**

Алма **бағында** мәһсул **јығымы.**

Мүһарибә **мејданында.**

Јени бина **тикилиши.**

Диш **ағрысы.**

Шакирдин дәрсә **һазырлашмасы.**

26-ларын **күлләләнмәси.**

Шакирдләр чүмләләри јаздыгдан сонра, һал вә ја һәрәкәт билдирән исимләрин алтындан хәтт чәкирләр. Чүмләдә олан башга исимләрин мә'насыны исә шифаһи олараг ајдынлашдырырлар.

Бундан сонра шакирдләр әламәт вә хүсусијјәт билдирән исимләри ајырырлар.

Шакирдләрин диггәти ашағыдакы шәкилләр олан плаката чәлб едилир.

(Кәнч гвардија тәшкилатынын үзвләри).

Шакирдләр орадакы гәһрәманларын адыны гејд едир, сонра исә әсас характер чәһәтләрини көстәрән исимләр сечирләр: чәсурлуг, игидлик, гәһрәманлыг, мәрдлик, мөһкәмлик, горхмазлыг, фәдакарлыг.

Верилмиш һәмин әјани васитәләрлә иш апарылса, мә'лум олар ки:

1. Һәрәкәт вә ја һал билдирән исимләрин өз-өзлүјүндә һәрәкәти әмәлә кәтирән шәхси көстәрмәдијини шакирдләр нечә дәрк едирләр.

2. Әламәт билдирән исимлә (мәсәлән, кәнчлик сөзү илә), сифәт арасында (мәсәлән, кәнч) олан фәрги шакирдләр нечә баша дүшүрләр.

Исмин мә'насыны мүәјјәнләшдирмәк үзәриндә апарылан бу чүр иш нәтичәсиндә шакирдләрә ашағыда верилмиш схеми долдурмаг тәклиф олунмалыдыр.

инсан	һејван гуш	әшја	Тәбиәт һадисәләри.	Ичтимаи һәјат һадисәләри	Әламәт (кејфијјәт)	һәрәкәт вә ја һал
муәллим	ат	теле-визор	шахта	имтаһан	гәһрәманлыг	һәрә-кәт
тәјјарәчи	довшан	авто-мобил	күләк	ичлас	мәрдлик	јуху хаһиш
шакирд	ајы	пара-воз	илдырым	јығынчаг	кәнчлик	
бакылы	чејран		туфан	ингилаб	сүр'әт	
			јаз	мугавилә	көзәллик	
коммунист	бүлбүл	диван				
кәндли	марал	бензин		сулһ	чәлдлик	
һәким	көјәр-чин	су				
		нефт	шәфәг	үсјан	чәсурлуг	јарыш
капитан	инәк	пул	ахшам	мүһарибә	вәтәнпәрвәр-лик	күләш
директор	хоруз	гызыл				күлүш
			сәһәр	интизам	бөјүклүк	бахыш
			кечә	екскурсија	кичиклик	
профессор	гартал	мишар	күндүз	митинг	гырмызылыг	
тәләбә	пишик	рәндә	гыш	конфранс	јашыллыг	
пәһләван	пәләнк	күллә				
рәссам	дурна					
партизан	шир		пајыз	гурултај	дәринлик	
почталјон	гаран-гуш		јај	шура	гочаглыг	
			шимшәк	мәһкәмә	гочалыг	

Елә етмәк лазымдыр ки, шакирдләр верилмиш чәдвәлин һәр графасына үч-дөрд сөз артырсынлар. Шакирдләр бу тапшырығы јеринә јетирдикдән сонра, тапдыглары мисаллары охујурлар. Верилмиш һәмин чәдвәл кәләчәкдә исим бәһсинә даир апарылачаг мәшғәләләрдә дә истифадә едилә биләр.

Исим бәһсини кечәркән бир мүһүм чәһәти дә шакирдләрә сөјләмәк лазымдыр, шакирдләрә анлатмаг лазымдыр ки, азәри дилинин зәнкинлијини көстәрән әламәтләрдән бири дә онда синонимләрин кифајәт гәдәр олмасыдыр. Нитгин дәгиглији үчүн дилдә синонимләрин чохлуғу бөјүк әһәмијјәтә маликдир.

Бу мәгсәдлә плакат вә шәкилләр үзрә иш апармаг мәсләһәтдир. Мәсәлән: кејфијјәт, әламәт вә ја башга бир хүсусијјәт билдирән исимләр һаггындакы материаллары мөһкәмләндирәркән, мүәллим габагчадан вердији мә'лумата әсасланараг, Совет Иттифагы Гәһрәманлары Һәзи Асланов вә Мејди Һүсејнзадәнин шәкилләрини асыб, онларын характерләринин әсас чәһәтләрини сөјләмәји тәклиф едир.

Шакирдләр адәтән belә чаваб верирләр: чәсурлуг: онда мүәллим шакирдләрә тәклиф едир ки, һәмин сөзләрин синонимләрини көстәрсинләр.

гәһрәманлыг
мәрдлик
Чәсурлуг ———икидлик
гәти'лик
фәдакарлыг
горхмазлыг

Мүәллим синоним сөзләрин тәһлилиндә шакирдләрин диггәтини сөзләрин мә'нача јахынлығына чәлб етмәклә бәрабәр, онларын ејни олмадығыны вә һәр бир синонимин өз инчә хүсусијјәти, фәрги вә өз үслуби бојасы олдуғуну баша салмалыдыр.

Мүәллим, шакирдләрин диггәтини синонимләрин мә'на фәргинә чәлб етмәлидир: мәсәлән:

гәһрәманлыг — һүнәр көстәрмәк, икидлик етмәк бачарығыдыр.

мәрдлик — бәдбәхтлик вә тәһлүкә заманы сакитликлә чәсарәт көстәрмәкдир.

гәти'лик — өз гәрарыны һәјата кечирмәк истәјәндә горху билмәмәкдир.

икидлик — тәһлүкә заманы горху һисс етмәмәк, өз һәрәкәтләри илә мәрдлик вә гәти'лик көстәрмәкдир.

фәдакарлыг — өз шәхси мәнафејини халгын рифаһы үчүн гурбан вермәкдир.

горхмазлыг — чәсарәтли олмаг вә горху билмәмәкдир.

Азәри дили дәрсләриндә апарылан бу чүр мәшғәләләр, синонимләрин шифаһи вә јазылы нитгимиздә нә гәдәр бөјүк әһәмијјәтә малик олдуғуну шакирдләрә әјани сурәтдә көстәрир. Синонимләр фикри даһа дәгиг ифадә етмәјә көмәк едир вә ејни сөзләри тәкрар етмәдән, рәнкарәнк шәкилдә ишләтмәјә имкан верир.

Шакирдләр бир сыра синонимләри јазмагла һәм өз нитгләрини зәнкинләшдирәр, һәм дә орфографик чәһәтдән чәтин олан сөзләрин јазысыны өјрәнә биләрләр: фәдакарлыг, горхмазлыг, гәти'лик вә с.

Антонимләр тапмаг үзәриндә шакирдләри фәрди чалышдырмаг үчүн, онлара ичәрисиндә сөзләр олан карточкалар верилир.

Ашағыдакы исимләрә антонимләр тапын.

көзәллик—	ишыг—
севки—	сүлһ—
доғру—	һәјат—
хошбәхтлик—	сағламлыг—
күлмәк—	шадлыг—
чаванлыг—	тәмизлик—
мәрдлик—	достлуг—
тәрбијәли—	гәм—
сәлигәли—	рәһимли—
әдәбли—	гурмаг—

Шакирдләрин диггәти бурада, ејни заманда исимләрин јазылышына да чәлб едилмәлидир.

Шакирдләр азәри дилиндә сөзләрин чох мә'налығы илә дә таныш олмалыдырлар.

Сөзләрин мә'насыны тә'јин етмәк үзәриндә шакирдләри ишләтмәк үчүн шәкилли плакатлардан истифадә етмәк олар. Мәсәлән: бу мәгсәд үчүн ушаглары «Јер» адлы плакат үзәриндә ишләтмәк олар.

јер —
планет
өлкә
торпаг
вәтән
гуру
әрази
јер күрәси

Јер (планет) сөзүнүн әсас мә'насы мүәјјәнләшдирилир. Лакин јер сөзү, мә'насындан башга, икинчи бир мә'нада да (өлкә, торпаг, вәтән, гуру, әрази, јер күрәси) ишләдилир.

Белә сөзләрин мә'насы, тахтаја јазылмыш чүмләләри тәһлил едиркән, шакирдләрә ајдын олур:

1. **Јер** күнәшин әтрафына фырланыр (планет).
2. Бизим **јердә** бу адәтдир әзәлдән,
   Һөрмәт олар сәнәткара севкилим.
3. Нәһајәт, кәмидәкиләр үфүгдә **јери** көрдүләр (гуруну).
4. Бизим **јер** чох бәрәкәтлидир (торпаг).
5. Мәним **јерим**, совет өлкәсидир (вәтәним).

Мүәллим јер сөзүнүн мә'насыны изаһ едиб, ону чүмләләр ичәрисиндә ишләтмәклә тәһлил етдикдән сонра, гејд едир ки, һәмин сөз ајры-ајры чүмләләрдә мүхтәлиф мә'на дашыса да бүтүн бунлар бир-биринә чох јахындыр, лакин бунлардан бири башлыча, әсас мә'наны дашыјыр. (јер — планет).

Сөзүн чохмә'налылығы үзәриндә апарылачаг ишләр, һәм шакирдләрин лүғәт еһтијатыны зәнкинләшдирмәјә, онларын нитгини даһа дәгиг вә ифадәли етмәјә көмәк едәр, һәм дә онларын үмуми дүнјакөрүшләринин кенишләнмәсинә сәбәб олар:

Бурада шакирдләри, онлара верилмиш исимләрдән сифәт вә фе'лләр дүзәлтмәк үзәриндә дә ишләтмәк олар, мәсәлән:

1. Верилмиш исимләрдән сифәтләр дүзәлдин:

Исим	**Сифәт**
јағ	јағсыз (плов)
јүк	јүклү (ат)
тарих	тарихи (һадисә)
сүрмә	сүрмәји (палтар)
армуд	армуду (стәкан)

2. Верилмиш исимләрдән фе'лләр дүзәлдин:

исим	**фе'л**
баш	башла
иш	ишлә
парча	парчала
көз	көзлә
јағ	јағла...

Көрүндүјү кими, шакирдләр исимләрдән сифәт вә фе'лләр дүзәлтмәк үзәриндә ишләјирләр. Исимлә башга нитг һиссәләрини гаршылыглы сурәтдә өјрәтмәјә даир апарылан белә мәшғәләләр, шакирдләрин нитгини инкишаф етдирмәк вә морфолокијадан кәләчәкдә кечиләчәк мөвзулары асанлыгла дәрк етмәк үчүн шәраит јарадыр.

Мүәллимин апардығы белә практик чалышмалар, шакирдләрә исмин мә'насыны дәриндән дәрк етмәјә көмәк едәр, онларын нитгини синоним вә атонимләрлә зәнкинләшдириб даһа тә'сирли вә ифадәли едәр.

Хүсуси вә үмуми исимләр.

Шакирдләрин хүсуси вә үмуми исимләр һаггындакы биликләрини мөһкәмләндирмәк вә онлары јохламаг үчүн, бир сыра әјани јоллар вә васитәләрдән истифадә етмәк олар.

Шакирдләрә һансыларынын үмуми адланмасыны мәнимсәдә билмәјин бөјүк практик әһәмијјәти вардыр. Бу бәһси тәкрар едәркән, шакирдләрин диггәтини, ејни заманда, адамларын фамилија, ад вә аталарынын адыны, һејванларын ләғәбини (онлара верилән ады, мәсәлән: Гызыл инәк) вә чоғрафи адларын баш сәсини бөјүк һәрфләрлә јазмаға чәлб етмәлидир. Бурада тарихи һадисәләри, ингилаби бајрамлары, әдәбијјат вә инчәсәнәт әсәрләринин адыны, мүәссисәләрин, гәзет, журнал вә с. адыны көстәрән исимләрин јазысыны бөјүк һәрфлә башламаг үзәриндә хүсуси дајанмаг лазымдыр.

Бу мәгсәдлә мүәллим ашағыдакы әјани чалышмалардан истифадә едә биләр, мәсәлән: о, јазы тахтасында бир-биринин алтында, сүтун шәклиндә, үмуми мәфһум ифадә едән мүхтәлиф исимләр (үмуми исимләр) јаза биләр. Шакирдләр исә һәмин үмуми исимләрә ујғун кәлән хүсуси исимләр јазыр вә мә'насыны да көстәрирләр.

Шакирдләрин һазырладығы иш тәхминән белә олур:

Исим		Мә'насы
Үмуми	Хүсуси	
шаир	Сәмәд Вурғун Јусиф оғлу Вәкилов	Ады, атасынын ады фамилјасы
рәссам	Таһир Тејмур оғлу Салаһов	«———»
роман	«Кәләчәк күн»	Әдәби әсәрин ады
опера	«Короғлу»	Мусигили әсәрин ады
ат ит	Казбек Алабаш	Һејванларын ләғәби
гәзет	«Азәрбајчан кәнчләри»	Гәзет ады
шәһәр чај	Бакы Күр	Чоғрафи адлар
һадисәнин тарихи	Доггуз јанвар	Тарихи һадисә ады
бајрамлар	Бир мај Совет ордусу күнү	Ингилаби бајрамларын адлары
институт	В. И. Ленин адына АПИ	

Азәри дили дәрсләриндә истифадә олунан бу чүр әјани чалышмалар, үмуми вә хүсуси исимләрин тә'рифинә даир газанылмыш вәрдишләри, бир вә ја бир нечә сөздән дүзәлмиш адларын јазы гајдасыны вә һарада дырнаг ишләтмәк лазым кәлдијини вә с. бу кими вәрдишләри даһа да мөһкәмләндирәр.

Бу мөвзуну өјрәнмәкдә шакирдләр бир сыра орфографик чәтинликләрә дә раст кәлдикләриндән, мүәллим ашағыдакы әјани чалышма нөвүндән дә истифадә едә биләр. Мәсәлән: о, шакирдләрә почт карточкасы (открытка) вә ја зәрф (конверт) пајлајыб, онлара өз валидејнләринә, гоһум вә достларына мәктуб јазмағы тәклиф едә биләр. Шакирдләр мәктуб јаздыглары адамларын үнванына гејд едиб, һәм мәктуб јаздыглары адамларын, һәм дә өзләринин ад, аталарынын ады вә фамилијаларыны јазырлар. Мәктубун мәтни ичәрисиндә исә шакирдләр, мүмкүн дәрәчәдә хүсуси адлары чох ишләтмәјә фикир верирләр. Шакирдләрин белә мүстәгил јазы ишләринин, мүмкүн дәрәчәдә, бөјүк бајрам күнләринин јахынлашмасы заманы (мәсәлән: Бөјүк Октјабр, Јени ил, Бир мај, Бејнәлхалг гадынлар күнү, Совет ордусу күнү вә с.) апармаг мәсләһәтдир. Бу заман шакирдләрин мәктублары тәбрик едичи характер дашыјар. Бурада шакирдләрә I вә II синиф ушагларына мәктуб јазмаг да тәклиф олуна биләр. Белә мәктубларын дост мәктәб коллективи јаратмаг ишиндә бөјүк тәрбијәви әһәмијјәти вардыр. Дикәр тәрәфдән, һәјат үчүн зәрури олдуғундан, белә ишләрә шакирдләрин өзләри чанлы мараг көстәрирләр. Бундан башга онлар: ад, ата ады, фамилија, шәһәр вә күчә ады вә с. бу кими хүсуси исимләри ишләдәркән, һәмин сөзләрин баш һәрфини бөјүк јазмаг вәрдишинә даһа мөһкәм јијәләнәрләр.

Хүсуси вә үмуми исимләр үзәриндә ишләркән чоғрафи хәритәләрдән кениш истифадә етмәк олар.

Бурада контур шәклиндә олан хәритәләр үзәриндә дәнизләрин адыны јазмаг шакирдләрә тәклиф олуна биләр.

Шакирдләр дәнизләрин адыны јазырлар: Хәзәр дәнизи, Гара дәниз, Балтик дәнизи вә Аралыг дәнизи. Белә чалышмалар, һәм сөз бирләшмәләри васитәсилә ифадә олунмуш хүсуси адларын јазы гајдасыны шакирдләрә өјрәдәр, һәм дә онларын чоғрафијадан биликләрини артырмаға көмәк едәр.

Шакирдләрә контур хәритәси үзрә башга бир иш дә тапшырыла биләр, мәсәлән: республикаларымызын пајтахтларынын јерини хәритәдә ишарә едиб, адларыны јазын: чајларын, бөјүк шәһәрләрин адыны јазын вә с.

Мүәјјән плакатда шакирдләрә таныш олан мәшһур сијаси хадимләрин, сәркәрдәләрин, јазычы вә шаирләрин, рәссам вә мусигишүнасларын шәкилләрини көстәриб, онларын ад вә фамилијаларыны јазмаларыны тапшырмаг олар.

(Мәсәлән: В. И. Ленин, М. Горки, Суворов, Бабәк, Низами, М. Ә. Сабир, Сәмәд Вурғун).

Бәдии әсәрләрин (мәсәлән, һекајә вә тәмсилләрин) мәзмуна ујғун олараг, орада иштирак едәнләрин шәкилләри чәкилмиш плакатлар үзәриндә шакирдләр бөјүк марагла ишләјирләр.

Шакирдләрә, мүәллифин ады вә фамилијасыны, шәклин аид олдуғу һекајә вә ја тәмсилин адыны јазмаг тәклиф олунур.

Шакирдләр јазырлар, нәтичәдә тәхминән ашағыдакына охшар гејдләр алыныр:

Аванес Туманјан «Кикор» һекајәси.

С. Ә. Ширвани «Аслан илә ики өкүз» тәмсили.

Ч. Мәммәдгулузадә «Почт гутусу» һекајәси.

И. А. Крылов «Сазандәләр», И. А. Крылов «Балыг, Өрдәк вә Хәрчәнк».

М. Ә. Сабир «Түлкү вә Гарға».

Мүәллим һәмин мәшғәлә илә әлагәдар олараг, шакирдләрә сөјләјир ки, үмуми исимләр, тәмсилин вә драматик әсәрләрдә иштирак едәнләрин адлары јериндә ишләдилдикдә хүсуси исмә чеврилир вә бөјүк һәрфлә јазылырлар, мәсәлән:

И. А. Крыловун «Гурд вә Гузу» вә ја С. Ә. Ширванинин «Газ вә Дурна» тәмсилиндә олдуғу кими.

Хүсуси исимләр, ејничинсли там бир синфин, әшја вә ја һадисәнин үмумиләшдирилмиш әламәтини билдирмәјә хидмәт етдикләри үчүн, үмуми исимләр групуна кечә билмәләри илә әлагәдар олараг, шакирдләри бир сыра сөзләр үзәриндә ишләтмәк олар. Мәсәлән, **ренкен, һеркулес, Күр** вә с. бу кими сөзләр әслиндә хүсуси исимләр олдуглары һалда, үмуми исим кими дә ишләнә биләрләр.

Ренткен, мүәјјән шүалар кәшф етмиш мәшһур алимин адыдыр: лакин бу сөз кет-кедә хүсуси исимликдән чыхараг, үмумиләшмәјә доғру кетмиш вә ренткен шүалары, ренткен чиһазы вә с. шәкилдә ишләнмәјә башламышдыр.

Һеркулес, гәдим јунанларда әфсанәви бир пәһләванын адыдыр: лакин бу сөз дә кет-кедә хүсуси исимликдән чыхыб,

үмумиләшмәјә башламышдыр: һеркулес сөзү: чох күчлү ioх гүввәтли адам мә'насында ишләнир.

Јахуд **Күр** сөзүнү алаг. Мә'лумдур ки, бу сөз бөјүк бир чајын ады олдуғундан хүсуси исимдир. Лакин, халг арасында, ичәриси су илә долу олан һовуза да чох вахт **«күрдүр»** јә'ни, тәмиздир, пакдыр дејилир.

Үмуми исимләр дә, фәрди әламәт билдирдикләри заман, хүсусилијә чеврилә биләрләр. Бурада шакирдләрә белә исимләри мүгајисә етмәк мәсләһәт көрүлә биләр: јә'ни, верилмиш сөзләрә омонимләр тапмағы тапшыра биләр. Мәсәлән: шакирдләр ашағыдакы гајдада верилмиш сөзләрә омонимләр тапа биләрләр:

Үмуми исим	**Хүсуси исим**
нәркиз	Нәркиз
дәмир	Дәмир
севинч	Севинч
рејһан	Рејһан
е'тибар	Е'тибар
октјабр	Октјабр...

Нәһајәт, мүәллим шакирдләрә V синифдә өјрәндикләри бәдии әсәрләрдәки хүсуси исимләрин луғәтини һазырламағы тапшыра биләр. Ејни заманда бурада бәдии әсәрләрин адыны дырнаг ичәрисинә алмаг вәрдиши дә шакирдләрдә мөһкәмләндирилә биләр. Мәсәлән:

Мүәллифләр	**онларын әсәрләри**
Низами Кәнчәви	«Султан Сәнчәр вә Гары»
	«Аз данышмағын көзәллији»
Сејид Әзим Ширвани	«Мүәллимә һөрмәт»
	«Газ вә Дурна»
Мирзә Әләкбәр Сабир	«Охутмурам, әл чәкин»,
	«Әкинчи»
Сәмәд Вурғун Вәкилов	«Азәрбајчан»
Иван Андрејевич Крылов	«Гурд вә Гузу»
Иван Серкејевич Туркенев	«Муму»

Мүрәккәб исимләрин јазы гајдасы.

Мүрәккәб исимләрин јазы гајдасына даир шакирдләрә мөһкәм вәрдиш газандырмаг үчүн, һәмин гајдалары, һәр шејдән әввәл, тәчрүбәдә шүурлу олараг, тәтбиг етмәјә наил олмаг лазымдыр. Шакирдләри белә бир шүурлу ишә һазырламаг үчүн, мүрәккәб сөзләрин дүзкүн јазысыны көстәрән чәдвәлләр тәртиб едәрәк, онлара дүзкүн јазы гајдасы нүмунәси верилмәлидир.

Шакирдләр чәдвәлдә верилмиш мисалларын үзүнү көчүрүркән, мүрәккәб исимләрин: мүхтәлиф мә'налы, јахын вә ја әксмә'налы сөзләрин бирләшмәсиндән дүзәлдијини көрүрләр. Даһа сонра онлар мүрәккәб исимләрин нә заман бир јердә вә ја дефислә, јахуд да ајры јазылдығыны әјани олараг көрүр вә дәрк едирләр.

Мүрәккәб исимләрин орфографијасыны көстәрән чәдвәл

Бир јердә јазыланлар	Дефислә јазыланлар	Ајры јазыланлар
а) мүхтәлиф мә'налы сөзләрдән әмәлә кәлән вә бир вурғу илә дејиләнләр: Гарагуш, Гарабағ, Дәвәгушу, Күлоғлан, бузхана, чајхана... б) мүрәккәб хүсуси исимләрдә биринчи сөз саитлә битдикдә вә икинчи сөз саитлә башландыгда биринчи сөзүн саити дүшүр: Әли Аға — Әлаға, Әли Әскәр — Әләскәр, Аға Әли — Ағәли	јахын вә ја әксмә'налы сөзләрдән әмәлә кәлән мүрәккәб исимләр: Кечә-күндүз, шимал-гәрб, таныш-билиш, јорған-дөшәк	Мүхтәлиф мә'налы сөзләрдән әмәлә кәлән вә бир вурғуја табе олмајан мүрәккәб исимләр. Абшерон јарымадасы...

Һәмин мөвзу шакирдләр тәрәфиндән чәтин мәнимсәнилдијинә көрә, тә'лим просесиндә һәм мүәллим, һәм дә шакирдләрдән бөјүк диггәт тәләб едир. Мүрәккәб исимләрин орфографијасына даир лазым олан билији мөһкәмләндирмәк үчүн јухарыда верилмиш чәдвәлдән башга, шакирдләри мүстәгил олараг, чүмләләр вә мәтнләр үзәриндә ишләтмәк лазымдыр. Мүәллимин тапшырығы илә шакирдләр фикирләшиб, елә чүмлә вә ја кичик мәтнләр дүзәлтмәлидирләр ки, ичәрисиндә һәм бир јердә јазылан мүрәккәб исимләр, һәм дефислә јазыланлар, һәм дә ајры-ајры јазылан мүрәккәб исимләр олсун.

Верилмиш чәдвәлдәки материал һәмин мөвзу үзрә орфографик вәрдишләрин шүурлу сурәтдә мөһкәмләнмәсинә кө-

мәк едәр. Мүәллим бу иши давам етдирәрәк шакирдләри дәрсликдә олан даһа мүрәккәб чалышмалар үзәриндә ишләтмәлидир (дәрслик сәһ. 33—34, тапшырыг № 129—135).

«Исим» мөвзусу үзрә апарылачаг әјани мәшғәләдә сон мәрһәлә, шакирдләрә албом дүзәлтмәји өјрәтмәкдир. Бу, тәхминән ашағыдакы гајдада апарылмалыдыр.

Мүәллим шакирдләрә танынмыш рәссамларын әсәрләринин бир нечә сурәтини верир. Шакирдләр һәмин шәкилләрин мөвзусуна јахын олан вә ја шәклин мәзмунуну ача билән ше'р тапырлар. Шакирд ујғун мәтнләр тапдыгдан сонра, мүәллим онлары мүхтәлиф нөвлү ишләр үзәриндә чалышдырыр. (Мәтндән исимләри тапмаг, онларын садә, дүзәлтмә вә ја мүрәккәб олдуғуну мүәјјәнләшдирмәк, онлары көк вә шәкилчиләрә ајырмаг, һалыны, мәнсубијјәт шәкилчисини вә с. көстәрмәк).

Белә чалышмалар, мүәјјән бир граматик категорија олан исим һаггында шакирдләрин әлдә етдикләри бүтүн биликләри үмумиләшдириб, системә салмаға имкан верир. Белэликлә, шакирдләр өз фикирләрини шифаһи вә јазылы сурәтдә билдирәркән, исимләрдән истифадә едиб, ону јерли јериндә ишләдә билмәји өјрәнир вә бу саһәдә мөһкәм вәрдиш газанырлар.

Мәсәлән: шакирдләрә «Көј көл» мәнзәрәсини тәсвир едән шәкил көстәрилир. Онлар ахтарыб, һәмин мәнзәрәнин мәзмунуна ујғун ше'р тапмалыдырлар. Белә һалларда, әкәр шакирдләр чәтинлик чәкирсә, мүәллим онлары һансы китаб вә журналдан мүнасиб бәдии парча тапмаг мүмкүн олдуғуну сөјләјә биләр.

ШАКИРДЛӘРИН НИТГИНДӘКИ ДИАЛЕКТИЗМЛӘР ВӘ ОНЛАРЫН МӨҺКӘМЛӘНМӘ СӘБӘБЛӘРИ

С. ӘҺМӘДОВ,

М. Ф. Ахундов адына Азәрбајчан Педагожи Дилләр Институтунун мүәллими.

Әдәби дилә јијәләнмәк үчүн онун мүәјјән едилмиш нормаларына (грамматик, лексик, орфографик, орфоепик вә с.) дүзкүн риајәт етмәк лазымдыр. Лакин јерли диалектләрин мәнфи тә'сири нәтичәсиндә шакирдләр әдәби дилин бу нормаларына јијәләнмәкдә хејли чәтинлик чәкирләр.

Лексик вә грамматик шивә хүсусијјәтләринә нисбәтән фонетик шивә хүсусијјәтләри шакирдләрин нитгиндә даһа чох мүшаһидә едилир ки, бу да әдәби тәләффүз нормаларынын бу вә ја дикәр дәрәчәдә позулмасына сәбәб олур.

Фонетик, лексик вә грамматик шивә хүсусијјәтләринин һәр биринә ајрылыгда тә'риф вермәздән әввәл, үмумијјәтлә шивә сәһви нәдир? Суалыны изаһ етмәлијик. Бу чаваб исә шивә сәһвләринин бүтүн саһәләрини (фонетик, лексик вә грамматик) әһатә етмәлидир. Зәннимизчә, һәмин тә'риф белә ола биләр:

Диалект сәһви дедикдә *һәр һансы бир шивәнин өзүнәмәхсус спесифик хүсусијјәтләри илә бағлы олан, анчаг әһатә етдији әразидә јашајанларын нитгиндә мүшаһидә едилән вә демәли, мәһдуд даирәдә анлашылан сәһвләр нәзәрдә тутулмалыдыр.*

Һәмин тә'рифә ујғун олараг шакирдләрин нитгиндә мүшаһидә едилән ајры-ајры шивә сәһвләрини (јә'ни фонетик, лексик вә грамматик) изаһ едәк.

Фонетик шивә сәһви дедикдә *һәр һансы шивәнин өзүнәмәхсус спесифик хүсусијјәтләри нәзәрдә тутулур.* Мәсәлән, шакирдләр, *гајмаг, бармаг, дујү, сәс, баба, гардаш, гајчы, додаг, көдәк, өкүз, гајтар, орда, она* вә с. сөзләри Шәрг групу диалект вә шивәләри шәраитиндә тәһсил алан шакирдләр *гејмағ, бормағ, дүки, сес, боба, гәрдеш, гејчи, дудағ, күдек, үкүз, гејтәр, урда, уна* шәклиндә тәләффүз едирләр, еләчә дә *шафталы, тысбаға, гејрәт, гәбиристан, Һүсејн, бәһанә, севкили, һирс, көстәр, нишанла, јумурта* вә с. сөзләри Гәрб групу диалект вә шивәләри шәраитиндә шакирдләр *шөјтәли,*

тосваға, гырјат, гавырсанных, Сөјүн, маһна, сөјкүлү, һүрүс, көркəз, шанна, муртда шəклиндə тəлəффүз едирлəр; *əт, бəј, мəн, кəл, көтүр, тəзə* вə с. сөзлəр Шимал групу диалект вə шивəлəри шəраитиндə *ет, бej, мен, кел, готур, тезə* шəклиндə тəлəффүз олунур; нəһајəт, *говурма, күчə, күн, күл, кечə, бүтөв, гара, хурчун, хала* вə с. сөзлəр исə Чəнуб групу диалект вə шивəлəриндə шакирдлəр тəрəфиндəн *гавырма, чүчə, чүн, чүл, чечə, битəв, гəрə, һурчун,* һала шəклиндə тəлəффүз едилир ки, бу да əдəби дилин мүəјјəнлəшдирилмиш, нормалашдырылмыш фонетик системини бу вə јадикр дəрəчəдə поздуғуна көрə фонетик шивə сəһви һесаб олунур.

Бə'зи мүəллимлəр əдəби дилин вə ади данышыг дилинин тəлəффүз нормаларыны, һəмчинин шакирдлəрин нитгиндəки јерли шивə хүсусијјəтлəрини јахшы мүəјјəнлəшдирə билмəмəлəри үзүндəн орфографик сəһвлəрин башвермə сəбəблəрини ајдынлашдырмагда чəтинлик чəкирлəр. Она көрə дə һəмин сəһвлəрин арадан галдырылмасы үчүн мүвафиг методик јоллар мүəјјəнлəшдирə билмирлəр.

Тəчрүбə вə мүшаһидəлəр көстəрир ки, шакирдлəрин јазыда јол вердиклəри сəһвлəрин бөјүк бир гисми јерли шивə илə əлагəдар олан сəһвлəрдир. Мəсəлəн, *декирман, чүрек, һөрмет, һүрмəт, гејтəр, гејмаг* (Бакы); *һарава, ханчал, хавар, гыјмат, саж, шаж, əмбə, зинчир, нөјүт, дөјлəт* (Гəрб групу диалект вə шивəлəри); *һəблə, һајинди* (инди), *кетмах, мен, ејлəш, бешлых, јијах, кəјитди* (Шимал групу диалект вə шивəлəри); *пəнир, наврыз, пилав, өвлат, чүчə* (күчə), *чүн, кəлиј, һурчун* (Чəнуб групу диалект вə шивəлəри) вə с.

Белə сəһвлəр бу вə ја дикəр шивəнин өзүнəмəхсус фонетик вə морфолоҗи хүсусијјəтлəри илə, ејни заманда шакирдлəрин јерли шивə нитги илə бағлы олан орфографик шивə сəһвлəридир.

Шакирдлəрин јазыда јол вердиклəри дикəр груп сəһвлəр исə грамматик гајдалары вə əдəби тəлəффүз нормаларыны мүкəммəл билмəмəк үзүндəн баш верəн орфографик сəһвлəрдир ки, бунлара ашағыдакылар дахилдир:

1. Хүсуси исимлəрин, мүрəккəб идарə, тəшкилат адларындакы сөзлəрин илк һəрфинин јазылышында бурахылан сəһвлəр.

2. Битишик, ајры вə дефислə јазылан мүрəккəб сөзлəрдə бурахылан сəһвлəр.

3. Сөзлəрин сəтирдəн-сəтрə кечирилмəсинə аид бурахылан сəһвлəр.

4. Бағлајычыларын јазылышы илə əлагəдар олан сəһвлəр.

5. Əдəби тəлəффүзлə бағлы олан сəһвлəр вə с.

Бə'зəн шакирдлəр бир сөздə ики чүр орфографик сəһвə јол верирлəр ки, бунлардан бири орфоепик нормаларын тəлəбинə əсасəн мејдана кəлəн тəлəффүз гүсурларыдыр; икинчиси исə јерли шивə тəлəффүзүнүн тə'сири илə əлагəдар сəһвлəрдир. Мəсəлəн, *«гуртарыр»* индики заман фе'ли əдəби тəлəффүз нормаларына əсасəн *гутарыр* шəклиндə дејилир, лакин Гəрб групу диалект вə шивəлəриндə, хүсусəн Газах диалектиндə бу сөз *гутарер* шəклиндə тəлəффүз олунур. Бу сөздə биринчи сəһв орфоепик нормаларын тəлəбинə əсасəн сөз көкүндəки *«Р»* ағыз сонорунун дүшмəсидир ки, бу да јерли шивə сəһви дејилдир.

Икинчи сəһв исə сөз көкүнə артырылмыш индики заман шəкилчисиндəки *ы* дилархасы гапалы саитин *е* дилөнү ачыг саитлə əвəзлəнмəси нəтичəсиндə баш верəн јерли шивə сəһвидир. Бə'зəн дə орфографик шивə сəһвинə һəм сөз көкүндə, һəм дə шəкилчидə јол верилир. Мəсəлəн, əдəби дилдəн фəргли олараг Газах диалектиндə сону саитлə битəн сөзлəрə (бу вəзијјəт самитлə битəн сөзлəрдə өзүнү көстəрмир) тə'сирлик һал шəкилчиси əлавə етдикдə битишдиричи *н* самити əвəзинə *ј* самитинин ишлəдилмəси илə əлагəдар олараг сөз көкүндəки сон саит дəјишилир вə көкүн илк саити кими тəлəффүз едилир ки, бунун нəтичəсиндə дə Гəрб групу диалект вə шивəлəри үчүн характерик олан додаг аһəнкинин мөһкəмлији һадисəси даһа габарыг шəкилдə өзүнү көстəрир. Мəсəлəн, *сумка, Сона, чөмчə, сүзмə* вə с. сөзлəр əдəби тəлəффүз нормаларына көрə тə'сирлик һалда *сумка-ны, Сона-ны, чөмчə-ни, сүзмə-ни* шəклиндə дејилиб јазылмалыдыр. Лакин бу сөзлəр Гəрб групу диалект вə шивəлəриндə *сумко-ју, Соно-ју,*

Јери кəлмишкəн гејд едəк ки, бурада чох мараглы бир хүсусијјəт өзүнү көстəрир. Белə ки, мə'лум олдуғу үзрə, əдəби дилимиздə битишдиричи ј самитиндəн əввəл кəлəн ачыг саитлəр тəлəффүз заманы гапалы саитлəрə кечир. Мəсəлəн, башлајыр, јазылыр, лакин башлыјыр дејилир. Бу чəһəтдəн Гəрб групу диалектлəриндə, хүсусəн Газах шивəлəриндə битишдиричи к самити əвəзинə ј самитинин ишлəдилмəси ондан əввəл кəлəн саитин дəјишмəсинə сəбəб олур ки, бу да мүəјјəн дəрəчəдə əдəби дилимизин хүсусијјəтлəринə ујғун кəлир. Лакин һəмин груп шивəлəрдə ачыг саит һеч дə һəмишə гапалы саитə кечмир, бə'зəн бир ачыг саит башгасы илə əвəз олунур. Сумка—сумкоју, дəһрə-дəһреји, чөмчə-чөмчөјү сөзлəриндə олдуғу кими). Она көрə дə белə бир нəтичə чыхармаг олар ки, əкəр ј-лашма һадисəси олмаса иди белə бир хүсусијјəт дə өзүнү көстəрмəзди.

чөмчө-ју, сүзмө-ју шәклиндә тәләффүз едилир ки, бунлары көк вә шәкилчијә ајырдыгда сөз көкләри (*Сумко, Соно, чөмчө, сүзмө*) әввәлки мүстәгил мә'наларыны итирир. Бурада һәм сөз көкүндә, һәм дә шәкилчидә јерли шивә сәһвинә јол верилмишдир. Биринчи сәһв сөз көкүндәки додагланмајан галын *а* саитинин додагланан галын *о* саити; додагланмајан инчә *ә* саитинин исә додагланан инчә *ө* саити илә әвәзләнмәси нәтичәсиндә баш верән шивә сәһвләридир.

Лексик шивә сәһви дедикдә һәр һансы шивәнин өзүнәмәхсус олан, анчаг әһатә етдији әразидә јашајанларын нитгиндә мүшаһидә едилән вә демәли, мәһдуд даирәдә анлашылан сөзләр нәзәрдә тутулур. Мәсәлән, Шәрг групу диалект вә шивәләриндә чај дашы әвәзинә *гәмбәр*, *дүјмә* әвәзинә *гупба*, *кәләк-һијлә* әвәзинә *дубалаг*, *көдәк* әвәзинә *бисдили*, *јаланчы* әвәзинә *вәрәзада*, *бош-авара* әвәзинә *бејтин*, *лап аз* әвәзинә *бирдыггыра*, *тез* әвәзинә *бечид*, *хәбәр вермәк* әвәзинә *аланитмәк*, *башга-өзкә* әвәзинә *алајы* вә с.; Гәрб групу диалект вә шивәләриндә *сандыг* әвәзинә *јахдан*, *су гујусу* әвәзинә *чүлјә*, *сөһбәт* әвәзинә *кап*, *јеркөкү* әвәзинә *зәрдә*, *вахт-вә'дә* әвәзинә *ваганисјә*, *никаранчылыг* әвәзинә *гарағајда*, *сејрәк* әвәзинә *аладәмјил*, *лүт* әвәзинә *анаһүрјән*, *нә чүр* әвәзинә *һәнчәри (һанчары сонра* әвәзинә *бојлу) бојлум*, *нишан алмаг* әвәзинә *баротдамах* вә с. Шимал групу диалект ви шивәләриндә *кәфә* (өркән), *шаггала* (итбурну), *гарғош* (гарангуш), *дабжо* (папирос), *гуштугур* (пәһләван), *даблы* (гыф), *беччә* (балача), *гәф* (тәнбәл), *дечи* (кичик), *дүтдүлүм* (сәфеһ), *битда-битдә* (јаваш-јаваш), *көрәмәз* (анламаз) вә с.; Чәнуб групу диалект вә шивәләриндә исә *кәлатан* (һөрүмчәк), *ахтух* (гәм-гүссә), *башыбағлыча* (кәртәнкәлә), *һешәмраз* (хыш), *һерават* (јекә-уча), *чаггала* (кал, јетишмәмиш), *лаби* (һушсуз), *бәрзәбәнд* (икид), *зоддама* (башдансовма), *зөвзәмәх* (һүрмәк), *данга* (сөзәбахмајан) вә с.

Мисаллардан мә'лум олур ки, әдәби дилдә гаршылығы олмасына бахмајараг, һәр бир диалект вә шивәнин өзүнәмәхсус сөзләри вардыр ки, бунларын анлашылма даирәси мәһдуд олур вә әдәби дилдәки гаршылығынын әксинә олараг, һамы тәрәфиндән ејни дәрәчәдә анлашылмыр.

Грамматик (морфоложи) шивә сәһви дедикдә һәр һансы шивәнин өзүнәмәхсус спесифик шәкли хүсусијјәтләри вә сөзләрин морфоложи тәркиби илә әлагәдар олан сәһвләр нәзәрдә тутулур.

Диалект вә шивәләримиз фонетик, лексик фәргләрә нисбәтән грамматик, хүсусән морфоложи чәһәтдән аз фәргли хүсусијјәтләрә маликдир ки, бунлар әсасән сөздүзәлдиричи вә гисмән дә сөздүзәлдичи шәкилчиләрдә өзүнү көстәрир. Мәсәлән, шәкилчинин тә'сири нәтичәсиндә диалект вә шивәләрдә, хүсусән Шәрг групу шивәләриндә сөз көкләринин бә'зән фонетик симасыны дәјишмәси: *атон*, *атоун*, *нәнөн*, *мәм*, *мә*, *сән* (Бакы); *һаравеји*, *Урозоју*, *Зөһрөју* (Газах); *мага*, *сага* (З. Гах) вә с. сөздүзәлдичи шәкилчиләрин (*чы*, *чи*, *чу*, *чү*) анчаг бир вариантлы (*чи*) ишләнмәси: *әрәбәчи*, *кәмирчи*, *голхочи* (Бакы шивәләриндә). Индики заман шәкилчиләринин (*ыр*, *ир*, *ур*, *үр*) мүхтәлиф шәкилләрлә вә аналитик јолла ифадәси: *алыј*, *кәлиј*, *вуруј*, *көрүј*, (Гах. И. су) *алер*, *вурор*, *көрөр* (Газах); *аладу*, *кәләдү*, *ала вар*, *кәлә вар* (Губа) вә с. гәт'и кәләчәк заманын II шәхс тәк вә чәминдә *ас*, *әс*, *аш*, *әш*, шәкилчиләринин ишләнмәси: *тутассан*, *тутассыз* (Нах.): *кедәшшән*, *кедәшшиниз* (Газах); сифәт дәрәчәләринин мүхтәлиф шәкилдә ифадәси: *ағумсој*, *бозартдах*, *ажырах*, *уфузун*, *јефјекә*, *дуфдуру*, *дәфдәјирми*, *нәфнәзих*, *дүмбәләмдүз*, *лумбәләмлут* вә с. (Гәрб групу диалект вә шивәләри); ишарә әвәзликләринин мүхтәлифлији: *будурана*, *одурана*, *отана* (Газах); *беләнчи*, *беләнчик*, *одуа*, *будуа*, *будеј*, *одеј* (Бакы); *быдырана*, *быдыхана*, *будуранны*, *одуранны* (Нах.) вә с.

ыбан, *ибән*, *ыбаннары*, *ибәннәри*, *убан-убаннары*, *үбәнүбәннәри* фе'ли бағлама шәкилчиләринин Губа диалектиндә ишләнмәси (*бахыбан*, *кәлибән*, *кидибән*, *күрүбән*, *бахыбаннары*, *кәлибәннәри*, *кидибәннәри*...)[1]

Синтактик шивә сәһви дедикдә *һәр һансы шивәнин өзүнәмәхсус синтактик хүсусијјәтләри нәзәрдә тутулур*. Мәсәлән, Загатала вә Гах шивәләринин әксәријјәтиндә икинчи нөв тә'јини сөз бирләшмәләринин икинчи тәрәфи шәкилчисиз ишләнир. *Колхоз идарә* (си), *даг ара* (сы), *баш ағры* (сы) вә с. Гејд етмәк лазымдыр ки, бу һадисәјә Шәрг групу диалект вә шивәләри шәраитиндә тәһсил алан бә'зи шакирдләрин нитгиндә дә тәсадүф едилир:

—*Анам чөрәк биширәтди, хамыррарын һамы*(сы) *күт кетди*. (Гәрби Абшерон). Салјан, Бакы вә Кәнчә шивәләриндә бә'зән икинчи тәрәфдә ики мәнсубијјәт шәкилчиси

[1] Һәмин фе'ли бағлама шәкилләри XI әсрдән башлајараг та XX әсрин әввәлләринә гәдәр әдәби дилимиздә ишләнмишдир.

јанашы кәлир. (Галхозын сәдриси, бир күнүсү, онун абрысыны вә с.) Һәр ики тәрәфи исимлә ифадә олунан III нөв тә'јини сөз бирләшмәләринин икинчи тәрәфи шәкилчисиз ишләнир. (*Евин лампа, әскәрләрин аналар, галхозын мәнтагијә, менин мени гыз, сенин сени гыз, онун ону гыз, бизим гыз, сизин гыз, онларын гыз.*)

Мәктәб тәчрүбәси вә мүшаһидәләр көстәрир ки, шакирдләрин нитгиндәки диалектизмләри тамамилә арадан галдырмаг бир о гәдәр асан иш дејилдир. Бу, чох чәтин вә мүрәккәб бир просесдир. Бу просес бирдән-бирә һәјата кечирилә билмәз. Бунун үчүн узун мүддәт тәдричән вә дөнмәдән мүбаризә апармаг, еjни заманда шивә хүсусијјәтләринин шакирдләрин нитгиндә баш вермәсинә вә мөһкәмләнмәсинә көмәк едән, онун арадан галдырылмасы ишинә мане олан сәбәбләри билмәк лазымдыр. Бу сәбәбләр чохдур. Онлардан ән башлычаларыны изаһ едәк:

1. Ушағын әдәби дилдә данышмасы үчүн аиләнин, ону әһатә едән этраф мүһит нүмајәндәләринин, хүсусән гоншуларынын, ән чох үнсијјәтдә олдуғу ојун јолдашларынын нитгинин дүзкүнлүјүнүн, аиләдә, јашадығы эразидә мәдәни тәдбирләрин (радио, телевизор, кино, театр вә с.) нә дәрәчәдә һәјата кечирилмәсинин вә онларын нитгинә валидејнләрин мүнтәзәм оларaг лап ушаг јашларындан нәзарәт етмәләринин бөјүк тә'сири вардыр. Бурада, һәр шејдән әввәл, мараглы бир чәһәти гејд етмәк лазым кәлир. Бә'зән елә һаллар олур ки, ушағын аилә үзвләри әдәби дилдә данышдыгларына вә аилә шәраити јухарыда көстәрилән мәдәни тәдбирләрлә тә'мин едилдијинә көрә ушаг да аз вә ја чох дәрәчәдә әдәби дилдә данышыр. Лакин ушағы әһатә едән этраф мүһит нүмајәндәләринин (хүсусән гоншуларынын, ојун јолдашларынын) нитги шивә хүсусијјәтләри илә долу олдуғундан ушаг этрафдакыларын нитгинин тә'сири илә шивә тәләффүзүнү дә нәмисәмәли олур. Јахуд әксинә, ушағы әһатә едәнләр әдәби дилдә данышдыглары һалда, аилә үзвләринин нитгиндә јерли шивә хүсусијјәтләри бу вә ја дикәр дәрәчәдә өзүнү көстәрир ки, бунун нәтичәсиндә дә ушағын нитгиндә параллеллик мејдана кәлир. Она көрә дә ушаг һансы нитгин нә дәрәчәдә доғру-дүзкүн вә ја нөгсанлы олмасыны мүәјјәнләшдирмәкдә чәтинлик чәкир. Белә ки, аиләдә әдәби тәләффүзү мәнимсәмиш ушаг јолдашлары арасында данышдыгда ону лаға гојуб күлүрләр. Әтрафдакыларын нитгинин тә'сири илә

әдәби тәләффүзү мәнимсәмиш ушағын нитгинә исә аилә лагејд мүнасибәт көстәрир вә әдәби дили шәһәр дили илә ејниләшдирәрәк: «Шәһәрли дејилсән ки, нијә өз дәдә-баба дилиндә данышмырсан а бала» — дејә ушагларыны әдәби тәләффүз мејлиндән узаглашдырмаға чалышырлар.

Демәли, аилә мүһити ушағын нитгиндә шивә хүсусијјәтләринин дәрин көк салмасы үчүн илк мәнбә һесаб олунур. Чүнки ушаг һәлә јеничә дил ачаркән аилә үзвләринин, гоһумларынын вә этрафындакыларын нитгинин тә'сири алтында бөјүјүр. Аилә мүһитиндә шивә тәләффүзүнү мәнимсәмиш ушаг мәктәбә кәлдикдән сонра, мәктәб мүһитинин тә'сири нәтичәсиндә әдәби тәләффүзү дә мәнимсәмәјә башлајыр. Методист алим Б. Әһмәдов бу мәсәләдән бәһс едәрәк јазыр: «Мәктәбин тә'сири илә тәдричән әдәби тәләффүзә јијәләнән шакирд шивә тәләффүзүнү дә мүәјјән мүддәт мүһафизә едиб сахлајыр вә онда (шакирддә—С. Ә.) паралел тәләффүз хүсусијјәтләри әмәлә кәлир. О, мәктәбдә јаваш-јаваш, лакин дөнмәдән әдәби дилдә данышмаға алышдығы һалда, мәктәбдән кәнар јерләрдә шивә тәләффүзү илә данышыр»[1].

Бу чүр икидиллилик хитабәт күрсүсү архасында көзәл нитг сөјләјән натигин, сәһнәдә әдәби дилдә данышан артистин, радиода чыхыш едән дикторун, аудиторијада мүһазирә охујан мүәллимләрин вә с. јашлыларын нитгиндә дә өзүнү көстәрир. Јә'ни әдәби тәләффүзү мәнимсәмиш зијалыларын евдә, аилә үзвләри арасындакы нитгиндә бә'зән јерли шивә хүсусијјәтләринә јол верилир. Она көрә дә бу һал, адәтән өзүндән јашлыларын нитгини тәглид едән мәктәблиләрин нитгинә дә кечәрәк ејнилә тәкрар олунур.

Мүһит нәинки шакирдин, һәтта әдәби дили кифајәт гәдәр мәнимсәмиш адамларын да нитгини поза биләр. Јә'ни шакирдләрин нитгиндә дә «икидиллилик» (әдәби тәләффүзлә шивә тәләффүзү) өзүнү көстәрә биләр. Бә'зән али мәктәби битириб кәндләринә гајытмыш зијалылар әдәби дилдә данышаркән әһали арасында онларын нитгинә лагејд мүнасибәт көстәрилир вә кәскин күлүшлә гаршыланыр. Она көрә дә зијалыларын бә'зиләри утандыгларындан әдәби тәләффүздән јаваш-јаваш узаглашыб шивә тәләффүзүнә мејл

---

[1] Бах: Б. Әһмәдов, V синифдә Азәрбајчан дили фонетикасынын тәдриси методикасы, (намизәдлик диссертасијасы), 1960, сәһ. 156.

көстәрирләр. Бә'зиләри исә тәчрүбәлилик көстәрәрәк әһатә олундуғу мүһит нүмајәндәләри арасында јерли шивә тәләффүзүндә, мәдәни јерләрдә исә әдәби тәләффүздә данышырлар. Проф. Р. И. Аванесов бунун сәбәбини белә изаһ едир: «Чох заман буна сәбәб бир дә одур ки, шәһәр нитгини (әдәби дили—С. Ә.) мәнимсәмиш, тәчрүбәли адамлар јерли әһали арасында кәскин күлүшлә гаршыланырлар вә онлар буна мә'руз галмамаг үчүн өз араларында вә өз һәмкәндлиләри илә јерли шивәдә данышмағы үстүн тутурлар. Бу зәмин үзәриндә мәшһур икидиллилик јараныр: тәчрүбәли адамлар, адәтән, јерли шивә нитгинә, һәмчинин мүәјјән дәрәчәдә әдәби дил нормаларына јијәләнирләр вә ондан јалныз шәһәр адамлары илә данышаркән истифадә едирләр».[1]

Шакирди әһатә едән аилә мүһитиндә јашајанларын нитгиндә шивә хүсусијјәтләри чох олдугда бу вәзијјәт әдәби дилин мәнимсәнилмәси ишини чәтинләшдирир. Она көрә ки, бу просес тәләффүздә өзүнү көстәрдији кими, јазыја да кечир вә әдәби дилин тәләффүз нормаларыны бу вә ја дикәр дәрәчәдә позур. Проф. Ә. Дәмирчизадә јазыр: «Бизим аиләләримизин чохунда ләһчәчилик әсас јер тутур. Бу исә әдәби дилин мәнимсәнилмәси, һәтта сөзләрин дүзкүн сөјләнилиб јазылмасы ишиндә хејли чәтинлик төрәдир. Бә'зән белә олур ки, бу ләһчәчилик дәрин көкләр салмыш олур вә буну газыјыб атмаг, әвәзинә әдәби дили, дүрүст тәләффүз гајдаларыны шитилләмәк нәинки ибтидаи вә орта мәктәбләрдә, һәтта али мәктәбләрдә белә чәтин олур. Тәләффүздә ләһчәчилик јазыја да тә'сир едир вә бу кәмсавадлыг дили дүрүст билмәмәк, әдәби дили позмаг кими һалларла нәтичәләнир».[2]

Шакирдләрин әдәби тәләффүзә тәглидетмә мејлинин инкишаф етдирилмәсиндә әһатә олундуғу мәктәб мүһитинин мүһүм ролу вардыр. Мәктәб мүһитиндә (мүәллим вә шакирд коллективинин нитгиндә) әдәби дил нормаларына дүзкүн риајәт едиләрсә, шакирддә дә бу тәләффүзү мәнимсәмә мејли даһа гүввәтли олар, ејни заманда белә бир шәраитдә онларда орфоепик чәһәтдән дүзкүн вә јанлыш олан данышыглары бир-бириндән фәргләндирмәк бачарығы әмәлә кәлмәјә башлар.

[1] Р. И. Аванесов, «Очерки русской диалектологии», Учпедгиз, Москва, 1949, стр. 236—237.
[2] Ә. Дәмирчизадә,—Ана дили тә'лим фәнләринин әсасыдыр, «Азәрбајчан мүәллими», 1947, № 25 (364)

Демәли, шакирдин әдәби дилдә, јахуд бир шивәнин тә'сири илә позуг вә нөгсанлы дилдә данышмасы ону әһатә едән әтраф мүһит нүмајәндәләринин данышығындан чох асылыдыр. «Әкәр ушағы әһатә едәнләр, јә'ни онун әтрафындакылар әдәби дилдә данышырларса ушаг да һәмин дилдә данышмаға башлајыр, әксинә, әкәр әтрафдакылар позуг вә нөгсанлы бир дилдә, јахуд мүәјјән диалект тә'сири алтында данышырларса, шүбһәсиз, ушаг да һәмин тәләффүзү мәнимсәјир вә о чүр данышмаға башлајыр.»[1]

Мәктәбдә јазы гајдалары тә'лиминин тәләбләрини һәјата кечирмәк вә әдәби дилимизин тәләффүз нормаларыны шакирдләрә мәнимсәтмәк үчүн ваһид орфографик вә орфоепик режимин јарадылмасынын бөјүк әһәмијјәти вардыр. Әкәр мәктәбдә сағлам нитг мүһити јарадыларса, јә'ни шакирдләрә орфографија вә дурғу ишарәләри гајдаларыны мәнимсәтмәклә бирликдә дүзкүн әдәби тәләффүз вәрдишләри дә тәрбијә едиләрсә, белә бир шәраитдә шакирд өз данышығына тәнгиди мүнасибәт бәсләјәр вә әдәби дил нормаларына шүурлу сурәтдә риајәт едәр.

Кәнд, гәсәбә вә рајон мәктәбләринә нисбәтән шәһәр мәктәбләриндә, һәмчинин интернат мәктәбләрдә шакирдләрин тәркиби рәнкарәнк олдуғундан (мүхтәлиф шивә нүмајәндәләри бир синифдә тәһсил алдығындан) чох мүрәккәб нитг шәраити јараныр. Даһа доғрусу, шакирдләрин нитгиндә чох шивәлилик хүсусијјәтләри мејдана кәлир: газахлы, нухалы, гахлы шакирдләрин нитгиндә Бакы шивәләринин вә јахуд әксинә, бакылы шакирдләрин нитгиндә Газах, Нуха, Гах шивәләринин тә'сири өзүнү көстәрир.

Белә бир шәраитдә ваһид нитг режими даһа бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Орфоепик режимә көрә мәктәбин бүтүн педагожи коллективи әдәби тәләффүзлә данышмалы, шакирдләр бир-биринин нитги үзәриндә мүшаһидә апармалы вә бу ишин һәјата кечирилмәсиндә комсомол, пионер тәшкилатлары да мүәллимә јахындан көмәк көстәрмәлидирләр. Јери кәлмишкән тәәссүфлә гејд едилмәлидир ки, мәктәбләримиздә мүәллимләр шакирдләрин мүвәффәгијјәтини гијмәтләндирәркән, јалныз орфографија вә дурғу ишарәси сәһвләрини нәзәрә алыр, лакин шакирдләрин сөзләри нә дәрәчәдә дүзкүн тәләффүз едиб-етмәдикләри мәсәләсинә һеч

[1] Бах: Проф. А. С. Абдуллајев, «Орта мәктәбдә Азәрбајчан дили тәдрисинин методикасы», 1964, сәһ. 265.

дә әһәмијјәт вермирләр. Һалбуки орфографик мәсәләләри һәлл етмәк үчүн әввәлчә орфоепик мәсәләләри һәлл етмәк лазымдыр. Јә'ни доғру-дүзкүн јазыб охумаг үчүн сөзләри орфоепик чәһәтдән дүзкүн тәләффүз етмәк лазымдыр.

Ваһид нитг режими олдугда шакирд өз нитгиндәки шивә хүсусијјәтләрини тез баша дүшәр вә ону арадан галдырмаға чалышар. Мәсәлән, дејәк ки, шакирд өз нитгиндә ишләтдији *хавар, савыр, тојла, гырјат, пөрә, һәнчәри, гујурчух, думбуз, забры, зәрдә, алер, көрөр, вурор, кәләжәм, Мусоју, Исеји, сүзмөјү,* вә с. сөзләри нитг режиминин тә'сири илә педагожи коллективин *хәбәр, сәбр, төвлә, гејрәт, перо, нә чүр, гыврым, јумруг, гыф, јеркөкү, алыр, көрүр, вурур, кәләчәјәм, Мусаны, Исаны, сүзмәни* шәклиндә тәләффүз етдијини көрдүкдә өз нитгинин фонетик, лексик вә грамматик чәһәтдән гүсурлу олдуғуну баша дүшәчәк вә ону дүзәлтмәјә чалышачагдыр.

Мүшаһидә көстәрир ки, јерли шивә шәраитиндә ишләјән мүәллимләрин бир чоху тәдрис просесиндә јарадычы фәалијјәт көстәрмир; диалектолокијаја аид лазыми гәдәр эразинин тәләффүз хүсусијјәтләрини өјрәниб характерик нәзәри мә'лuматы олмадығындан, мәктәбин әһатә етдији шивә сәһвләрини груплашдыра билмирләр вә јахуд да бу мүһүм мәсәләјә лагејд мүнасибәт көстәрирләр. Дикәр бир тәрәфдән, онлар мәнсуб олдуглары шивә хүсусијјәтләринин характериндән, синфин үмуми һазырлығындан, әһатә олундуғу шивә мүһитинин тә'сириндән асылы олараг хүсуси методик јоллардан (мүгајисә үсулундан, хүсуси орфографик чалышмалардан, әјани вәсаитдән, грамматик тәһлилләрдән, апардығы учот әсасында лазым кәләрсә хүсуси изаһат дәрси һәср етмәкдән, шакирдләрин бир-биринин нитгини мүшаһидә етмәләрини тәшкил етмәкдән вә с. вә и. а.) сәмәрәли истифадә етмирләр.

Јухары синиф мүәллимләринин ибтидаи синиф мүәллимләри илә әлагә сахламамасы, онларын дәрсләриндә иштирак етмәмәси вә шакирдләрин нитги үзәриндә мүшаһидәләр апарыб нөгсанлары груплашдырмамасы кими сәбәбләр дә шакирдләрин нитгиндәки шивә хүсусијјәтләринин давамлылығына вә мөһкәмләнмәсинә шәраит јарадан сәбәбләрдән биридир. Нәһајәт, мәктәбләрдә дәрсләрин елми-методик һазырлығы зәиф олан вә тә'минат хатиринә ихтисасы олмајан мүәллимләр арасында бөлүшдүрүлмәси вәзијјәти

дә шакирдләрин нитгиндәки шивә хүсусијјәтләринә гаршы мүбаризә ишинә мәнфи тә'сир көстәрир.

Бүтүн бунларла јанашы тә'лим просесиндә шакирдләрин јаш хүсусијјәтләри вә билик сәвијјәләри нәзәрә алынмыр, даһа доғрусу, ибтидаи мәктәбин I синфиндән башлајараг, шакирдләрин нитги үзәриндә мүнтәзәм мүшаһидәләр апарылмыр, јә'ни бу просес програмын вә ајры-ајры мөвзуларын тәләбинә мувафиг шәкилдә тәдричлә давам етдирилмир. Бунун нәтичәсиндә дә шакирдләрин нитгиндәки шивә тәләффүз хүсусијјәтләри јазылы нитгә дә кечир ки, бу да орфографијанын јерли шивә шәраитиндә тәдрисинә бу вә ја дикәр дәрәчәдә мәнфи тә'сир көстәрир.

Мә'лумдур ки, шакирдләр нитгиндәки диалектизмләри арадан галдырмаг үчүн илк нүмунәни мүәллимин нитгиндән алыр. Она көрә дә мүәллим данышаркән чох еһтијатлы олмамлы, әдәби тәләффүз нормаларына риајәт етмәли вә өз шакирдләриндә ону тәглидетмә һәвәси ојатмалыдыр.

Проф. А. С. Абдуллајев һаглы олараг көстәрир ки: «Мүәллим Азәрбајчан әдәби дилинә јахшы јијәләнмәли, нитгдә олан сәһвләр вә әдәби нормаларын позулмасы һаллары илә ардычыл сурәтдә мүбаризә апармалыдыр. О, шакирдләрдә дилә вә нитгин дүзкүнлүјүнә хүсуси диггәт вә мәһәббәт јаратмалыдыр.»[1]

Лакин мүшаһидәләр көстәрир ки, мәктәбләримизин әксәријјәтиндә мүәллимләр шакирдләри нәинки әдәби тәләффүзә алышдырмаг уғрунда мүбаризә едир, һәтта өзләри белә дүзкүн тәләффүз гајдаларына риајәт етмир вә мәнсуб олдуглары шивә хүсусијјәтләри илә данышырлар. Мәһз буна көрә дә белә мүәллимләр шакирдләрә әдәби дил нормаларыны шүурлу вә планлы шәкилдә мәнимсәтмәк үчүн сәмәрәли үсуллар сечә билмирләр вә тә'лим просесиндә конкрет шәраитә көрә һәрәкәт етмәкдә чәтинлик чәкирләр.

Бә'зән дә мүәјјән бир диалектин нүмајәндәсинин башга бир диалект шәраитиндә ишләмәси һәм мүәллимин, һәм дә шакирдләрин нитгинә өз мәнфи тә'сирини көстәрир. Газахлы мүәллим Нуха рајонунда, нухалы мүәллим исә Бакыда ишләркән нитгләриндәки шивә хүсусијјәтләри шакирдин нитгинә, шакирдин вә јахуд да әһатә олундуғу мүһит нүмајәндәләринин нитгиндәки диалектизмләр исә мүәллимин нитгинә бу вә ја дикәр дәрәчәдә тә'сир көстәрир ки, белә бир вә-

[1] Бах: Проф. А. С. Абдуллајев, Мүәллимин нитг мәдәнијјәти һаггында, «Маариф» нәшријјаты, 1966, сәһ. 52.

зијјәт нәинки шакирдләрин нитгиндәки диалектизмләри арадан галдырмаға шәраит јарадыр, һәтта әксинә, даһа да онларын нитгиндә мүхтәлиф шивә хүсусијјәтләринин көк салмасына вә мөһкәмләнмәсинә сәбәб олур. Мәһз буна көрә дә һәр бир мүәллим истәнилән шивә шәраитиндә һәмишә бир чүр данышмалы, нитгиндә әдәби дилин фонетик, лексик вә граммамтик гајдаларынын позулмасы һалларына јол вермәмәлидир. Әкәр бу вәзијјәт бүтүн мәктәбләрдә мүәллим коллективи арасында дүзкүн истигамәт алса, шакирдләрин нитг мәдәнијјәтинин инкишафы үчүн дә нормал шәраит јаранар. А. В. Текучев бу мәсәләдән бәһс едәрәк јазыр: «О чүр тәләффүз нормал сајыла биләр ки, мүәллим истәнилән шивә шәраитиндә һәмишә бир чүр тәләффүз етсин, һәмишә әдәби тәләффүз нормаларына чидди риајәт етсин. Мүәллимин дүзкүн әдәби тәләффүзү шакирдләрин вәзијјәтини хејли јахшылашдырар, онлар үчүн даһа нормал шәраит јарадар»[1].

Шакирдләрин нитгиндәки диалектизмләрин мөһкәмләнмәсинә шәраит јарадан вә арадан галдырылмасы ишини ләнкидән сәбәбләрдән бири дә мүәллимләрин әдәби тәләффүзлә диалект тәләффүзүнү вә ади данышыг дилини бир-бири илә гарышдырмаларыдыр. Мүәллимләрин бир чоху әдәби тәләффүз дедикдә дүзкүн тәләффүз (орфоепија) әвәзинә һәрфи тәләффүзү (китаб дилини) баша дүшүрләр вә шакирдләрә орфографик чәһәтдән дүзкүн јазмағы өјрәтмәк хатиринә јанлыш олараг китаб дилиндә данышмағы, јә'ни јаздығы кими дә тәләффүз етмәји өјрәдирләр. Белә мүәллимләр нитгин анчаг бир формасынын (јазылы формасынын) инкишафына әһәмијјәт вердикләри үчүн нитгин шифаһи формасыны, јә'ни дүзкүн данышмағы бачармагдан өтрү әдәби тәләффүз гајдаларыны билмәјин мүһүм әһәмијјәтини унудурлар»[2].

Мәһз буна көрә дә шакирдләрин әксәријјәти һәмин тә'сир алтына дүшәрәк китабда нечә јазылыбса о чүр дә охумаға чалышырлар: мәсәлән: *бахча* дејил, *бағча, дәфдәр* дејил. *дәфтәр, тахда* дејил, *тахта, тәмбәл* дејил, *тәнбәл* дејә тәләффүз едирләр.

[1] Бах: А. В. Текучев — Основы методики орфографии в условиях местного диалекта, Академия Педагогических Наук РСФСР, Москва, 1953, стр. 216—217.

[2] Бах: Ә. Әфәндизадә, Јазылышы чәтин сөзләр вә онларын өјрәнилмәси јоллары, Бакы, 1964, сәһ. 45.

Гејд етмәк лазымдыр ки, ушагларда бу вәрдиш ибтидаи мәктәбин биринчи синфиндән башланыр вә узун мүддәт давам едир. Мүәллимин өзү сөзләри китаб дили илә (јә'ни ади данышыг дилимизә хас олмајан шәкилдә, јазылдығы кими һәрфи-һәрфинә) тәләффүз етдикдә шакирд вә мүәллими тәглид етдијиндән, синифдә мүәллимлә шакирдләр һәјатда мөвчуд олмајан сүн'и бир дилдә данышмалы олурлар. Синифдәнкәнар шәраитдә исә нә мүәллим, нә дә шакирдләр белә бир дилдән истифадә етмирләр. Синифдән чыхан кими шакирдләр өз шивәләриндә, мүәллимләр исә ја мәнсуб олдуғу шивә тәләффүзүндә, ја да әдәби дилдә данышырлар ки, белә бир вәзијјәти һеч вахт нормал һесаб етмәк олмаз. Чүнки шакирдин нитгиндәки тәләффүз гүсурларынын арадан галдырылмасы мәсәләси јанлыш истигамәтдә апарылдығындан, әдәби дилдә диалект тәләффүзү вә ади данышыг дили мүгајисәли шәкилдә шакирдләрә изаһ едилмәдијиндән онлар нитгләриндәки диалектизмләрдән јаха гуртара билмирләр вә беләликлә дә әдәби дили мәнимсәмәкдә чәтинлик чәкирләр.

Һәр бир мүәллим әдәби дилин нә олдуғуну, онун диалект вә шивәләрдән әсаслы сурәтдә фәргли хүсусијјәтләрә малик олдуғуну билмәлидир. Мүәллим билмәлидир ки, әдәби дил үмумхалг дили үзәриндә сечмә вә әвәзетмә әмәлијјаты апармагла дүзәлдилмиш, нормаја салынмыш дилдир. Јә'ни үмумхалг дилинин лүғәт тәркибиндән мүәјјән сөзләр сечилиб әдәби дилин лүғәт тәркибинә дахил олур вә һәмин сөзләр һамы үчүн ејни дәрәчәдә анлашылдығына көрә мәгбул сајылыр, галан сөзләр исә әдәби дил үчүн мәгбул һесаб едилмир. Демәли, әдәби дил нормалашдырылмыш, мүәјјән гајдаја салынмыш дил олдуғу үчүн ади данышыг дилинә, о чүмләдән диалект вә шивәләрә нисбәтән даһа кениш ичтимаи үнсијјәт васитәсидир. Чүнки ади данышыг дилиндән, о чүмләдән диалект вә шивәләрдән башлыча олараг мәишәтдә истифадә едилир, әдәби дил исә елм вә әдәбијјатын, мәктәб вә дөвләт идарәләринин, мәтбуатын дилидир. Диалектизмләр исә әдәби дилә нисбәтән мәһдуд даирәдә анлашылан, јә'ни анчаг мүәјјән әразидә јашајанларын нитги үчүн мәгбул һесаб едилән бир дилдир. «Диалектизмләр, үмуми әдәби дилимизә хас олмајан сөзләр олуб, ја бир рајон, ја да мүәјјән бир мүһит вә пешә илә әлагәдар олараг ишләнән сөзләрдир»[1].

[1] Бах: Проф. А. С. Абдуллајев, Үслубијјат мәшғәләләринин методикасы, Бакы, 1961, сәһ. 28.

Ади данышыг дили исә истәр өз лүғәт, истәр грамматик вә истәрсә дә тәләффүз хүсусијјәтләри илә һәм јерли диалектдән, һәм дә әдәби дилдән фәргләнир.

Ади данышыг дилинин тәләффүз гајдалары диалект тәләффүзүнә нисбәтән әдәби тәләффүз гајдаларына даһа ујғун кәлир. Чүнки ади данышыг дили дә әдәби дил кими үмумхалг дили әсасында мејдана кәлир, јашајыр вә инкишаф едир. «Ади данышыг дили дедикдә... үмумхалг дилинин үслуби бир голу әсасән бүтүн шивәләр вә ја онларын әксәријјәти үчүн характер хүсусијјәтләри өзүндә екс етдирән голу нәзәрдә тутулмалыдыр»[1].

Шакирдләрин нитги үзәриндә апарылан мүшаһидәләр көстәрир ки, бүтүн педагожи коллектив шакирдләрин нитгиндәки тәләффүз гүсурларына гаршы ејни тәләбкарлыгла мүбаризә апармыр. Һәтта башга фәнн мүәллимләри нитги диалектизмләрлә долу олан шакирдләрин билијини јүксәк гијмәтләндирирләр. Бу барәдә башга фәнн мүәллимләри илә сөһбәт едәркән онлар: «Бу ки, дил-әдәбијјат мүәллимләринин вәзифәсидир», «Биз дилчи дејилик», «Бир дә ки, дүзү, индијә кими бу мәсәлә барәдә бизә нә бир тапшырыг, көстәриш верән олуб, нә дә ки, тәләб едән. Мадам ки, вачиб мәсәләдир, өзү дә бүтүн педагожи коллектив бунун һәллинә чидди әһәмијјәт вермәлидир, биз дә бундан сонра өз ишимизи баша дүшәрик...» кими чаваблар верирләр. Әкәр шакирд *перо* әвәзинә *пөрә, дивар* әвәзинә *дуһар//доһар, китаб* әвәзинә *китаф, галстук* әвәзинә *гәлисток, чанта* әвәзинә *чантој* вә с. дејирсә, бу сөзләрин сәһв тәләффүзү үзәриндә дүзәлиш апармаг үчүн дил-әдәбијјат мүәллимини көзләмәк лазым дејил. Чүнки белә сөзләр мәктәб һәјаты илә әлагәдар ишләк сөзләр олдуғуна көрә, башга фәнн мүәллимләри онларын үзәриндә грамматик изаһат апармадан да шакирдләрин нитгиндәки бу чүр тәләффүз гүсурларыны асанлыгла арадан галдыра биләр.

[1] Бах: Ә. Әфәндизадә, Јазылышы чәтин сөзләр вә онларын өјрәнилмәси јоллары, Бакы, Азәртәдриснәшр, 1964, сәһ. 17.

СИФӘТ ВӘ ЗӘРФ МӘСӘЛӘСИНӘ ДАИР БӘ'ЗИ ГЕЈДЛӘР

М. ГИЈАСБӘЈЛИ

Бир сыра грамматик категоријалар кими сифәт вә зәрф мәсәләси дә мүбаһисәлидир.

Түркколокијада Һинд—Авропа дилләринә нисбәтән түрк дилләриндә нитг һиссәләринин зәиф формалашмасындан чыхыш едәрәк бир сыра түркологлар фе'л өнүндә кәлән сифәтләрин зәрфә чеврилдијини көстәрирләр.

Һәлә XIX әсрдә һәмин мәсәләјә аид Мирзә Казым бәј јазырды:

«Зәрф кими ишләнән сифәтләр олдугча әһәмијјәтлидир. Бу груп сифәтләр һәр һансы бир фе'л өнүндә кәлдикдә зәрфә чеврилир».[1]

Мирзә Казым бәј «пәк» (јахшы), «гизел» (көзәл), «јалған» (јалан) кими зәрфлик функсијасы дашыјан сифәтләри бу нөгтеји-нәзәрдән зәрфә аид едир.[2]

Н. К. Дмитријев татар дилинин сифәт вә зәрфләрини рус дилинин сифәт вә зәрфләри илә мүгајисә едәркән јазыр:

«Рус дилиндә «хороший» (јахшы) сөзүнүн сифәтә, «хорошо» (јахшы) сөзүнүн исә зәрфә аид олмасы шүбһәсиздир. Лакин татар дилиндә биринчи «јахшы»нын сифәтә; икинчинин зәрфә (јахшы укый) аид едилмәсинә һеч бир дәлил јохдур...».[3]

Мүәллиф мүгајисә заманы «јахшы» сөзүнүн татар дилиндә морфоложи чәһәтдән сифәт олдуғуну көстәрсә дә, һәмин сөзү синтактик планда зәрфә аид едир.

А. К. Боровков ујғур дилиндә сифәт вә зәрфләри мүәјјәнләшдирәркән јазыр:

«Ујғур дилиндә сифәт вә зәрф арасында јалныз синтактик сәдд чәкмәк олар. Белә ки, сифәт дә һәмчинин зәрф кими

[1] Бах: А. Кязым Бек «Общая грамматика татарского турецкого языка», Казань, 1948, стр. 317—327.

[2] Бах. Јенә дә орада.

[3] Бах: Н. К. Дмитриев. «Строй тюркских языков» АН СССР, М., 1962, стр. 53.

фе'лин әламәт вә кејфијјәтини ифадә едиб өз синтаксис функсијасына көрә зәрфә чеврилир».[1]

А. К. Боровков башга бир әсәриндә, үмумијјәтлә түрк дилләриндә, сифәтләрлә зәрфләрин формал чәһәтдән фәргләнмәдијини көстәриб «јахшы» вә «јаман» (пис) сөзләрини чүмләдәки јеринә көрә һәм сифәтә, һәм дә зәрфә аид един.[2]

Н. П. Дыренкова ојрот дилиндә сифәтлә зәрфин фәргләнмәсиндә һәмчинин синтактик әламәти әсас һәлледичи ме'јар сајыб, Н. К. Дмитријев вә А. К. Боровковун фикирләрини тәкрар един.[3]

Көстәриләи түрк дилләриндә олдуғу кими, азәри дилиндә дә «јахшы», «пис», «көзәл», «ширин» сөзләри фе'л өнүндә кәлдикдә зәрфә, исмин өнүндә кәлдикдә исә сифәтә аид едилир.

Азәрбајчан ССР ЕА-нын 1951-чи илдә нәшр етдији грамматикада дејилир:

«Сифәтин синтатик ролу онун чүмләдә һансы сөзлә јанашы кәлмәсиндән ибарәтдир. Әшја илә јанашы кәлдикдә сифәт, фе'лла јанашы кәлдикдә исә зәрф олур».[4]

Һәмин грамматиканын икинчи нәшриндә (1960-чы ил) «јахшы», «пис», «көзәл», «ширин» сөзләринә аид верилмиш ашағыдакы изаһат вәзијјәти даһа да кәскинләшдирир;

«...јахшы ев, пис адам, көзәл шәкил, ширин мејвә. Бу сөзләрин, һәгигәтән сифәт олдуғуну изаһ етмәк үчүн онлары чүмләдә ишләтмәк лазым кәлмир вә буна еһтијач да јохдур. Лакин һәмин сөзләр әшјанын әламәтини, кејфијјәтини мүәјјәнләшдирмәкдән башга, бир чох һалларда һәрәкәтин дә кејфијјәтини билдирир. Һәмин сөзләрин һәм дә зәрф олдуғуну, јә'ни бунларын һәрәкәтин кејфијјәтини билдирдијини ајдынлашдырмаг үчүн онларын фе'л илә јанашы ишләтмәк лазымдыр».[5]

М. Һүсејнзадәнин «Мүасир Азәрбајчан дили» әсәриндә «көзәл», «ә'ла», «пис», «јахшы», «һарам», «дүрүст», «јекә»,

[1] Бах: А. К. Боровков. «Грамматика ујгурского јазыка».

[2] Бах: А. К. Боровков. «Очерках карачево-болкарской грамматике» — языки Северного Кавказа и Дагестана, сб. лингвист, исслед. М., Л., 1935, стр. 36.

[3] Бах: Н. П. Дыренкова. «Грамматика ойротского языка» АН СССР, М.—Л., 1940, стр. 209—215.

[4] «Азәрбајчан дилинин грамматикасы», I һиссә, Бакы, 1951, сәһ. 122.

[5] Бах: «Азәрбајчан дилинин грамматикасы», I һиссә, Бакы, 1960, сәһ. 228.

«һавајы», «әчәб», «мүнасиб» вә с. сөзләрин һәмчинин чүмләдәки јеринә көрә сифәтә вә ја зәрфә аид олдуғу көстәрилир.[1]

А. И. Искаков газах дилиндә «жаксы» (јахшы), «ашык» (ачыг), «тура» (дүз), «бос» (бош) сөзләринин чүмләдәки јеринә көрә, һәм сифәт, һәм дә зәрфә аид олдуғуна е'тираз едәрәк јазыр:

«Биз һәр һансы бир нитг һиссәсини өз ады илә ифадә етмәлијик. Шүбһәсиздир ки, түрк дилләриндә, о чүмләдән дә газах дилиндә нитг һиссәләринин морфоложи әламәти һинд-авропа дилләринин нитг һиссәләринә көрә зәиф инкишаф един. Лакин мәсәлә бурададыр ки, түрк дилләриндә сөзүн мә'на әламәти (семантикасы) олдугча давамлыдыр. Өз семантикасына көрә әксәријјәт сөзләрин һансы нитг һиссәсиндән олдуғуну тә'јин етмәк олар. Мәсәлән, жаксы (јахшы), ашыг (ачыг), тура (дүз), бос (бош) вә с. сөзләрин семантикасына көрә сифәт категоријасындан олдуғу ајдындыр».[2]

Ф. Зејналов азәри дилиндә ишләнән «јахшы», «көзәл», «пис» вә с. сөзләр һаггында јазыр:

«Јахшы, көзәл, пис вә с. бу кими сөзләр исим гаршысында олдуғу кими, фе'л гаршысында да өз әввәлки хүсусијјәтләрини итирмир, һеч бир дәјишиклијә уғрамадан әламәт вә кејфијјәт билдирир вә бу вахт һеч бир категориал дәјишиклијә уғрамыр».[3]

Бизчә, түрколожи, еләчә дә азәри дилчилик әдәбијјатында «јахшы», «көзәл», «пис» типли сөзләр бир һалда сифәтә, дикәр бир һалда исә зәрфә она көрә аид олунур ки, һәмин сөзләрин (јахшы, көзәл, пис) синтактик функсијасы (зәрфлик) зәрфләрин синтактик финксијасы (зәрфлик) илә ујғун кәлир.

Доғрудур, бу вә ја дикәр бир сөзү истәр сифәтә, истәрсә дә зәрфә аид едәркән, һәмин сөзүн семантик, морфоложи әламәтләри илә јанашы чүмләдә нә кими синтактик вәзифә дашыдығыны да нәзәрә алмаг лазымдыр.

И. И. Мешшаниновун көстәрдији кими чүмләдә исмин мүбтәда, тамамлыг; сифәтин аттрибутив тә'јин, фе'лин хәбәр

[1] Бах: М. Һүсејнзадә, «Мүасир Азәрбајчан дили», Бакы, 1963, сәһ. 197—198.

[2] Бах: А. И. Исаков. «Наречия в современном казахском языке», Алма-Ата, 1950.

[3] Ф. Р. Зејналов. «Азәрбајчан дилиндә исим, сифәт, зәрф категоријаларына даир». «Елми әсәрләр», АДУ, 1957, № 5, сәһ. 104.

вә зәрфин зәрфлик вәзифәсиндә чыхыш етмәси нитг һиссәләринин лексик чәһәтдән формалашмасына көмәк едир.[1]

Лакин синтактик функсија нә гәдәр әһәмијјәтли олса да шәрти характер дашыјыр. Сифәт вә зәрфин сәчијјәләндирилмәсиндә синтактик функсијаны тәкликдә һәлледичи ме'јар һесаб етмәк олмаз. Сифәт вә зәрфин там мүәјјәнләшдирилмәсиндә вә онларын бир-бириндән әсаслы тәрздә фәргләнмәсиндә синтактик функсија семантик вә морфоложи әламәтләрлә бирликдә әсас көтүрүлмәлидир.

И. А. Батманов јазыр:

«Нитг һиссәләрини синтактик функсија әсасында тәсниф етмәк олмаз. Түрк дилләриндә һәр һансы бир адлы нитг һиссәси мүхтәлиф чүмлә үзвү вәзифәсиндә чыхыш едә биләр».[2]

Јухарыда гејд олундуғу кими зәрфин синтактик функсијасы чүмләдә зәрфлик вәзифәсиндә иштирак етмәкдир. Унутмамалы ки, чүмләдә зәрфлик вәзифәсиндә бир груп исим, сифәт, фе'ли сифәт вә фе'ли бағламалар да чыхыш едир ки, онларын зәрф категоријасына аид едилмәси гејри-мүмкүндүр. Бу груп сөзләрин тез-тез вә мүнтәзәм шәкилдә чүмләдә зәрфлик вәзифәсиндә чыхыш етмәсинә бахмајараг, онлар мәнсуб олдуғу нитг һиссәсинин лексик вә морфоложи хүсусијјәтләрини мөһкәм мүһафизә едир. Мәсәлән, чүмләдә зәрфлик вәзифәсиндә чыхыш едән «јахшы», «көзәл», «пис» вә с. кејфијјәт билдирән сифәтләрин субстантивләшмә нәтичәсиндә — јахшылар, јахшынын, јахшыја, јахшыны, јахшыда, јахшыдан; көзәлләр, көзәлин, көзәлә, көзәли, көзәлдә, көзәлдән; писләр, писин, писә, писи, писдә, писдән шәклиндә дәјишмәси онлары зәрфләрдән морфоложи чәһәтдән фәргләндирир.

Субстантивләшмә просеси кечирән һәмин сифәтләр (јахшы, көзәл, пис) чүмләдә зәрфликлә јанашы, мүбтәда вә тамамлыг вәзифәсиндә дә чыхыш едә билир. Мәсәлән:

«Јахшыја јахшы дејәрләр, писә пис». (Аталар сөзү).
«Һәр јетән көзәлә көзәл демәрәм,
Көзәлдә кәрәкдир иш вә наз ола».
вә јахуд
«Бир јерә јығылса ел **көзәлләри**,
Сәнин бир телинә бәрабәр олмаз». (М. П. Вагиф).

[1] Бах: И. Мещанинов. «Члены предложения и части речи», М.,– Л., 1945, стр. 203.

[2] Бах: И. А. Батманов. «Части речи в киргизском языке». Фрунзе, 1936, стр. 78.

Мүбтәда вә тамамлыг вәзифәсиндә чыхыш етмәк зәрфин тәбиәтинә ујғун дејилдир. Зәрф сифәтдән фәргли олараг субстантивләшмә просеси кечирмир. Мәсәлән, јаваш, тез, кеч, зәрфләрини јавашлар, јавашын, тезләр, тезин, кечләр, кечин шәклиндә ишләтмәк мүмкүн дејилдир.

Зәрф дәјишмәјән нитг һиссәсидир. Адлар адвербиаллашма нәтичәсиндә зәрфә кечдикдә белә һәмчинин дәјишмир. Мәсәлән, бәркдән, гәфләтән, чохдан, һамылыгла сөзләринә һеч бир сөздәјишдиричи шәкилчи әлавә етмәк олмаз.

Сифәтин әсас синтактик вәзифәси чүмләдә тә'јин вәзифәсиндә чыхыш етмәкдир. Һәм әсли, һәм дә нисби сифәтләр тә'јин вәзифәсиндә чүмлә үзвләриндән әсасән мүбтәда илә; сонра исә тамамлыгла ујушур, онлары (мүбтәданы, тамамлығы) мүхтәлиф чәһәтләрдән тә'јин едир. Јалныз кејфијјәт билдирән әсли сифәтләр, о чүмләдән јахшы, пис, көзәл, ширин сифәтләри тәрзи-һәрәкәт зәрфлији вәзифәсиндә чыхыш етдикдә һәрәкәтә (фе'лә) аид олур. Бу хүсусијјәт һәмин сөзләрин синтактик шәраитдә адвербиаллашмаја мејл етдијини вә бир нитг һиссәси кими зәрфә чеврилмәкдә олдуғуну көстәрир.

Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, түрк дилләриндә вә еләчә дә азәри дилиндә синтактик вәзифәси үзүндән һәм сифәт, һәм зәрф кими изаһ олунан бу груп сөзләр (јахшы, пис, көзәл, ширин) кәмијјәт е'тибары илә азлыг тәшкил едир. Зәннимизчә, һәмин мәсәләни һәддиндән артыг бөјүтмәјә вә бу саһәдә узун-узады фикир сөјләмәјә бир о гәдәр дә еһтијач јохдур.

Истәр сифәт, истәрсә дә зәрф зәнкин нитг һиссәләрдир. Мәсәләнин шәрһиндәки әсас мәгсәд һәр ики нитг һиссәсинә (сифәт вә зәрф) аид дилдәки мүәјјән долашығлығы арадан галдырмаг үчүн онларын (сифәт вә зәрфин) охшар вә фәргли чәһәтләрини көстәрмәкдән ибарәтдир.

Тәбиидир ки, сифәт вә зәрфин һәр икиси дилдә тә'јинедичи нитг һиссәсидир. Бу кими үмуми чәһәт сифәтлә зәрфи бир-биринә јахынлашдырса да, онлар (сифәт вә зәрф) тә'јин етдији нитг һиссәсиндә бир-бириндән ајдын шәкилдә фәргләнирләр.

Сифәт әшја вә варлығын әламәтини, кејфијјәтини билдирдији үчүн нитг һиссәләриндән исимлә әлагәдар олур вә исми тә'јин едир.

А. М. Пешковскинин көстәрдији кими тәбиәтдә мөвчуд олан бүтүн чанлы вә чансыз әшјаларын (исимләрин) характерләри өз әксини сифәт категоријасында тапыр.[1]

Сифәт әшјанын (исмин) рәнкини, кејфијјәт вә әламәтини, һәчмини, һүдудуну, һансы материалдан һазырландығыны, онун (әшјанын) јијәлик мүнасибәтини, мәкан вә заман вәзијјәтини мүәјјәнләшдириб тә'јин едир. Мәсәлән:

«Гузу-гузу, нә **јахшы** гузу, нә **көјчәк** гузу, гузу, гузу, гузу..». — Вә мәһһәбәтин шиддәтиндән башлады гузунун көзләриндән өпмәјә» (Ч. Мәммәдгулузадә).

«Күләр **орта бојлу, инчә** вә **зәриф, јарашыглы** бир гыз иди. Данмә гурназчасына күлүмсәјән **ири, мави** көзләри варды. **Гыса гыврым** сачларыны **ачыг, ағ** чијинләринә төкәрәк, гапы ағзында дајанмыш вә **назик ал** додагларыны бүзәрәк, **ири, мави** көзләрини бир сорғу бахышы илә бизә тикәрәк, бир кәлмә белә данышмадан бахырды» (Ч. Чаббарлы).

«Әбәди јас вә тә'зијә тә'сири бурахан **гара** чадралара бүрүнмүш **јекрәнк** инсан көлкәләри әвәзинә, күчәдә инди мәс'уд кәнчлијин **хош** гәһгәһәләри јүксәлирди» (Ч. Чаббарлы).

«Гапынын зәнки чалынды, кедиб ачдым. Гаршымда **учабојлу, узун, гызыл әскәр шинелли** бир киши дурурду...». (Ч. Чаббарлы).

Зәрф һәрәкәтлә бағлыдыр. Буна көрә дә зәрф нитг һиссәләриндән әсасән фе'ли, фе'ли сифәтләри, фе'ли бағлама вә мәсдәрләри тә'јин едир. Мәсәлән:

«Јахшы — јох, мән **тез** өләчәјәм, лап **тез**, бу күнләрдә өзүмү өлдүрәчәјәм» (Ч. Чаббарлы).

«Аһ, нә әчәб Бәһрам белә **кеч** кәлди» (Ч. Чаббарлы).

«Доғрудур, һәр күн ја **күнашыры** бу бағдан сәбәт-сәбәт күл дәриб, машына јүкләјәнләр олур» (М. Чәлал).

«Кујa бу кечәләрдә көјүн бүтүн гапылары **тајбатај** ачылырмыш, бүтүн арзу вә диләкләри аллаһ өзү шәхсән динләрмиш» (С. Һүсејн).

«Мән тәхминән јүз метр мәсафәни нечә гачдығымы билмәјирәм. Ағача чатыб **дәрһал кери** дөндүм» (И. Әфәндијев).

«Күнәш јаваш-јаваш галхыр **јухары**;
Учур көј үзүндә думағ булудлар»

(З. Хәлил).

[1] Бах: А. М. Пешковски, «Русский синтаксис в научном освещении», Москва, 1938, стр. 103—104.

«Сал башыны **ашағы** вә һеч бахма **јухары**, лал ол вә данышма» (Ч. Мәммәдгулузадә).

«Нола кәр әмватә әһја версә сүбһүн дәмләри
Зикри-лә'линдир ким, ејләр **дәмбәдәм** тәкрар сүбһ».

(М. Фүзули).

«Алдыг орталыға Шаһсувары биз,
Зәиф голларындан тутуб икимиз;
Аја, јорулмусан, кәл отур, — дедик,
Анчаг о јенә дә дајанмыш **димдик**».

(С. Вурғун).

Гејд етмәк лазымдыр ки, сифәтләр кими зәрфләр дә ики шәкилдә груплашыр: 1. Әсли зәрфләр. 2. Нисби зәрфләр.

Әсли сифәтләр, о чүмләдән јахшы, пис, көзәл, ширин сифәтләри әшја (исим) илә јанашы ишләнмәкдән әлавә фе'лләрлә дә јанашы ишләнәркән омоним хүсусијјәт кәсб едир. Мәсәлән:

«Орта мәктәбләри тәрк едән кәнчләримизин гәлбиндәки бөјүк арзулары **јахшы** дујурам» (Н. Бабајев).

«Сән анламырсанса, мән чох **көзәл** анлајырам»

(С. С. Ахундов).

«Чох **ширин** данышыр, хошдур кәламы» (С. Вурғун, «Ханлар»).

Һәмин чүмләләрдәки **јахшы, көзәл** вә **ширин** әсли сифәтләри зәрфләрлә грамматик омоним тәшкил етмишдир. Белә сөзләри нисби зәрфләр сырасына дахил етмәк дә олар.

Лакин көстәрилмиш сифәтләрдән (јахшы, пис, көзәл, ширин) фәргли олараг, кеч, тез, инди, сонра, ирәли, кери кими әсли зәрфләр јалныз һәрәкәтә аид олуб фе'ли тә'јин едир.

Әсли зәрфләрдән фәргли олараг азәрбајчанча, әрәбчә, ширин-ширин, гарыш-гарыш, күнашыры, көзәјары, башдансовма вә с. кими нисби зәрфләр — азәрбајчанча китаб, әрәбчә ше'р, ширин-ширин мејвәләр,гарыш-гарыш торпаг, димдик гајалар, күнашыры имәчилик, көзәјары чәки, башдансовма иш шәклиндә әшја (исим) илә јанашы кәлдикдә сифәтләрлә мүштәрәк ишләнирләр.

Һәмин нисби зәрфләрин (азәрбајчанча, әрәбчә, ширин-ширин, гарыш-гарыш, күнашыры, көзәјары, башдансовма) һәм дә әшја (исим) илә јанашы, ишләниб сифәтлә мүштәрәк кејфијјәтә малик олмасы онларын кечид вәзијјәтиндә (нисби зәрф) олдуғуну көстәрир.

Бу кими зәрфләрин үзәриндә морфоложи контроллуг апарсаг, онларын да әсли зәрфләр кими дәјишмәдијини, әслиндә зәрф категоријасына аид олдуғуну көрә биләрик.

А. Н. Кононов зәрф вә сифәтә аид јазыр:

«Зәрф чүмләдә һәрәкәт тә'јинедичиси кејфијјәтиндә чыхыш едир. О (зәрф) һеч бир заман дәјишмир. Чүмләдә һәрәкәтлә әлагәдар зәрфлик вәзифәсиндә чыхыш едән сифәтләр зәрфә чеврилмир, өз әввәлки кејфијјәтини итирмәдән сифәт олараг галыр».[1]

Зәрф вә сифәт чүмләнин һәр һансы бир үзвү вәзифәсиндә ишләнмәклә јанашы, чүмләдә һансы үзвә аид олмаг, һансы чүмлә үзвүнү ајдынлашдырмагла да бир-бириндән әсаслы сурәтдә фәргләнир.

Сифәт, јухарыда көрдүјүмүз кими, чүмләдә әсасән тә'јин вәзифәсиндә чүмлә үзвләриндән мүбтәданы вә тамамлығы ајдынлашдырыр.

Зәрф чүмләдә мүхтәлиф зәрфликләр вәзифәсиндә чүмлә үзвләриндән фе'ли хәбәрләри, бә'зән дә исми хәбәрләри ајдынлашдырыр. Мәсәлән: кеч кәлди. Тез чатды. Сонра биләрсән. Һәмишә фикирләш. Инди өјрәнәрәм. Әввәл чатды. Дүнән кәлдик. Кери гајытдым. Ирәли бахдым. Бәри кәлди вә с.

Сифәтлә зәрфин фәргләнмәсиндә онларын (сифәтлә зәрфин) чүмләдәки мәканы вәзијјәти дә мүәјјән рол ојнајыр. Бир гајда олараг тә'јин вәзифәсиндә сифәт һәмишә тә'јин етдији чүмлә үзвүндән әввәл вә онунла јанашы ишләнир. Мәсәлән:

Өвлад илк нүмунәни валидејндән алыр. О, валидејни кими олмаг, атасынын, анасынын **намуслу әмәји, тәмиз ады** илә фәхр етмәк истәјир» (Н. Бабајев).

«Азадын һәјаты вә өлүмү көзләрим өнүндә чанландыгча, һәјатын **гәрибә сирләрини** вә **дәрин мә'наларыны** мәнә хатырладыр...» (М. Ибраһимов).

«**Исти, мунис ана гучағында** бөјүмүш, һәмишә нәвазиш көрмүш Күләндам јеничә **орта мәктәби** битирмиш «Сәадәт» китабханасында ишә кирмишди» (Мир Чәлал).

Сифәтләрдән фәргли олараг зәрфләрин чүмләдәки мәканы вәзијјәти нисбәтән сәрбәстдир. Зәрфләр тә'јин етдији чүмлә үзвү илә јанашы, сонра вә ондан аралы да ишләнә биләр. Мәсәлән:

«О доғрудур, ај Сафо!—дејә Ало киши галын гонур гашларыны чатды... Сән нәдән билирсән ки, Николај падшаһ јыхылса јахшы олар? Бәлкә дөнүб пис олду? **Сөзкәлиши** дејирәм, дајна, белә дә ола билмәзми, јаны?» (С. Рәһимов).

«Јарым илдырым тәк сонсуз көјләри,
Дөнүр Алексејлә Һүсејним **кери**» (М. Раһим).

«О, **кучбәла** дөнкәдән адлајыб, өзүнү забитә јетирди» (Һ. Меһди).

Јухарыдакы чүмләләрдән биринчидә зәрфин дејирәм фе'ли илә јанашы вә ондан әввәл; икинчидә дөнүр фе'линдән сонра, үчүнчүдә адлајыб фе'линдән әввәл вә аралы ишләдијини көрүрүк.

Сифәтләрдә олдуғу кими, зәрфләрдә дә дәрәчә формаларына раст кәлирик.

«Азәрбајчан дилинин грамматикасы»нда (1960) зәрфләрин әсасән ади вә чохалтма кими ики дәрәчәси көстәрилир.[1]

Азәри дилчилијинә аид јазылмыш дикәр елми мәгаләләрдә исә зәрфләрдә мүгајисә дәрәчәсинин дә олдуғу гејд едилир.[2]

Зәрфләрдә олан дәрәчә формалары сифәтләрдә олан дәрәчә формаларындан мүәјјән гәдәр фәргләнир. Белә ки, сифәтләрдәки дәрәчәләр јалныз бир сәчијјәдә олуб конкрет характер кәсб етдији һалда, зәрфләрдәки дәрәчәләр онларын (зәрфләрин) мә'на нөвләриндән асылы олараг мүхтәлиф сәчијјәдә олур.

Зәрфләрин мә'на нөвләриндән асылы олараг һәрәкәтин сүр'әти ја чохала биләр, ја азала, заман сәрһәдди ја јахынлашдырыла биләр вә јахуд узаглашдырыла. Мәсәлән:

«Буна көрә дә Кәримин сөзләринә чаваб вермәди, **сакитчә** чөрәјини једи» (М. Ибраһимов).

«Бу дили мән **лап ушаглыгдан** өјрәнмишәм» (Мир Чәлал).

«Әмир **хејли сонра** башыны галдырыб бөјүк бир тәәччүблә Иљјасдан сорушду:

— Кимин оғлусан?

— Бабам Мәһәммәд, атам исә Јусифдир» (М. С. Ордубади).

Ади вә чохалтма дәрәчәләриндән башга зәрфләрдә мүгајисә дәрәчәсинә аз да олса, һәгигәтән, тәсадүф олунур.

---

[1] Бах: А. Н. Кононов. «Грамматика современного турецкого литературного языка», Изд. АН СССР, М., — Л., 1956, стр. 175.

[1] Бах: Ф. Зејналов. «Азәрбајчан дилиндә исим, сифәт вә зәрф кате- 1960, сәһ. 244—245.

[2] Бах: Ф. Зејналов. «Азәрбајчан дилиндә исим, сифәт вә зәрф категоријаларынын тәснифинә даир», АДУ, «Елми әсәрләр», № 5, 1957, сәһ. 107.

Зәрфләрдәки мүгајисә дәрәчәси зәрф нөвләриндән башлыча олараг тәрзи-һәрәкәт зәрфләринә аид олур. Һәрәкәтин тәрзиндәки әламәтин дикәринә нисбәтини билдирир. Мәсәлән:

«О, һеј **күчүксајағы** һүрдү, һеј ала пәләнкин гарасынча гарагијбәт гырды» (С. Рәһимов).

«Узунгулаг да гајыдыб **ајғырсајағы** тәпәјә галхмаг истәсә дә ојнагламаға башлады» (С Рәһимов).

«Мөвлам киши Сонанын бу фикринә күлдү:

— Мәрдандан — деди, елә шеј көзләмә. О даһа сән көрән дејил, өзүнә елә бир јол көтүрүб ки, **Короғлувари** дағда-дашда кәрәк мәскән сала» (Мир Чәлал).

Беләликлә, сифәт вә зәрфә аид бураја гәдәрки гејдләримиздән әсасән ашағыдакы нәтичәјә кәлмәк олар:

Сифәтин семантик мәзмуну әшјанын (исмин) әламәтини билдирмәкдир. Сифәт әшјанын (исмин) рәнкини, дадыны, мүхтәлиф өлчү вә һәчмини, инсан вә һејванларын харичи әламәт вә хүсусијјәтләрини, инсанларын субјектив мүнасибәтләрини экс етдирир.

Зәрфин семантик мәзмуну исә, һәрәкәтин (фе'лин) әламәтини көстәрмәкдән ибарәтдир. Зәрф һәрәкәти (фе'ли) заман, мәкан, кејфијјәт, кәмијјәт, сәбәб вә мәгсәд кими мүхтәлиф чәһәтләрдән тә'јин едир.

Зәрфләр өз спесифик морфоложи әламәтләринә көрә дә сифәтләрдән фәргләнир. Сифәтләр, о чүмләдән кејфијјәт билдирән сифәтләрдән, **јахшы, пис, көзәл, ширин** сөзләри субстантивләшмә нәтичәсиндә дәјишдији һалда, зәрфләр дәјишмир вә субстантивләшмә просеси кечирмир.

Сифәтләрлә зәрфләр синтактик вәзифәләринә көрә дә бир-бириндән әсаслы шәкилдә фәргләнир. Сифәтин башлыча синтактик вәзифәси чүмләдә тә'јин вәзифәсиндә чыхыш етмәкдир. Зәрф исә тә'јин вәзифәсиндә чыхыш едә билмир. Зәрфин синтактик вәзифәси зәрфлик вәзифәсиндә: зәрфлијин бүтүн нөвләри вәзифәсиндә чыхыш етмәкдир.

Сифәтләр чүмләдә тә'јин вәзифәсиндә чыхыш етмәкдән сәвајы мүбтәда, тамамлыг вәзифәсиндә дә ола билә ки, бу кими хүсусијјәт зәрфләрдә јохдур.

Бүтүн бунлар көстәрир ки, сифәт вә зәрфин мүәјјәнләшдирилмәсиндә семантик, морфоложи вә синтактик әламәтләр бирликдә һәлледичи рол ојнајыр.

III. ОРТА МӘКТӘБДӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

ТАРИХИ ДРАМЛАРЫМЫЗДА ҺӨКМДАР ВӘ ХАЛГ ПРОБЛЕМИ

Д. ҺАЧЫЈЕВ,

Һ. Зәрдаби адына Кировабад Педагожи Институтунун досенти, филоложи елмләр намизәди.

Азәрбајчанда тарихи драмларын илк нүмунәләри кечән әсрин сону, јашадығымыз әсрин әввәлләриндә јаранмышдыр. 1899-чу илдә Нәриман Нәримановун «Надир шаһ», 1907-чи илдә исә Ә. Һагвердијевин «Аға Мәһәммәд шаһ Гачар» фачиәләри јазылды. Һәр ики пјеси даһа јахшы баша дүшмәк, дәрк етмәк үчүн мүәллифләрин тарихи драма мүнасибәтини ајдынлашдырмаг вачибдир.

Н. Нәриманов да, Ә. Һагвердијев дә М. Ф. Ахундов әдәби мәктәбинин көркәмли нүмајәндәләри идиләр. Онлар реалист әдәбијјатымызын гол-ганад ачмасына, ичтимаи тәрәггијә, халгын маарифләнмәсинә һәр васитә илә јардым едирдиләр. Һәр ики драматург тарихи мөвзуда әсәр јазмамышдан әввәл Азәрбајчан һәјатынын мүхтәлиф саһәләрини реалистчәсинә әкс етдирән бир нечә пјес гәләмә алмышдылар. Онлар һәмвәтәнләринин дәрдләринә үрәкдән јанан бир вәтәндаш гејрәти илә сәнәтдә халгилик, маарифчилик вә демократизм принсипләринин мөһкәм мүдафиәчиләри идиләр. Нәриманов өз гәләм достларына мүрачиәтлә дејирди ки, «дузсуз јазмагданса јазмамаг мәсләһәтдир». О да, Ә. Һагвердијев дә халгын тарихиндә мүһүм рол ојнамыш, онун шүуруна ојадычы тә'сир көстәрмиш тарихи һадисәләрә јени көзлә нәзәр салыр, ичтимаи мә'на кәсб едән, дөврү сәчијјәләндирән типик тарихи һадисәләрин әһәмијјәтини дәриндән баша дүшүрдүләр. Фикир верилерсә, Нәримановун истәр илк комедијаларында, истәрсә дә «Надир шаһ» пјесиндә ики гүввә үз-үзә кәлир; көһнә вә јени, мүртәче вә мүтәрәгги фикирләр даима чарпышыр. Башга сөзлә десәк, драматург публисист јарадычылығында олдуғу кими, драм јарадычылығында да мүасир һәјатдакы ичтимаи гүсур вә јаралары гырмачлајыр, јенилик һисси илә јанан мүтәрәгги гүввәләри тәгдир едирди.

Нәриманов да, Һагвердијев дә драм вә елэчә дә театр гаршысында јүксәк тәләбләр гојурдулар. О да бундан ибарәт иди

ки, сәнәт әсәри халгын тәрәггисинә вә јүксәлишинә тәкан версин. Бу да о вахт ола биләр ки, јазылан һәр бир әсәр дөврүн тәләбинә ујғун мүһүм ичтимаи мәсәләләри әһатә етсин. Башга сөзлә десәк, һәр ики мүәллифә көрә, театра кәлән кәс орадан бош һырылтыларын тә'сири илә јох, мүәјјән идеја илә силаһланыб кетсин. Нәриманов «Чүмәләр ојнајан театрчылара ачыг мәктуб» адлы мәгаләсиндә[1] театр сәнәтини бајағылашдыран, театрын бөјүк ичтимаи әһәмијјәтини бир јана гојуб, она јүнкүл кәлир мәнбәи кими баханларын һәрәкәтләрини кәскин тәнгид етдикдән сонра јазырды: «...Инди ишинизә дөрд көз илә бахын. Сиз театр сәнәткарысыныз. Бундан сонра үмид едирәм адынызы театрчы гојуб да чамааты мә'насыз комедијаларла јемләмәјәсиниз, ролларыныза артыг диггәт едәсиниз»[2].

Нәриманов «Надир шаһ» пјесиндә халгын вә вәтәнән дәрдләрини көстәрмәјә сә'ј етмишдир. Мүәллиф пјеси јазмагда мәгсәдинин нә олдуғуну белә изаһ едир: «...20 ил бундан габаг 1905-чи илә гәдәр тамашаја гојулмасы һөкумәт тәрәфиндән гадаған едилән «Надир шаһ» драмасында белә бир фикир ирәли сүрмүшдүм: дөвләт ганунлар вермәздән әввәл өзүнә табе олан халгларын мәишәтини, адәт вә ән'әнәләрини, дини бахышларыны өјрәнмәлидир. Һәмин бу «Надир шаһ» әсәриндә мән чәһд едирдим ки, руһаниләри ихтијардан салмалы, күтләләр ичәрисиндә онларын һүгугуну мәһдуд етмәк јолу илә тә'сирләрини азалтмалы, дөвләт вә сијаси ишләрә гарышмаг мәсәләләриндә онларын һүгугларыны мәһдуд етмәли»[3].

Башга бир јердә мүәллиф, әсәрдәки икинчи мәгсәдинин нә олдуғуну да көстәрирди: «Надир шаһ» адлы тарихи фачиәмдә мән шаһын шәхсијјәтини һечә ендирмишәм вә баша салмаг истәмишәм ки, гаранлыгда галан күтләнин адәт олараг гәбул етдији кими һөкмдарын шәхсијјәти һеч дә мүгәддәс дејил вә әкәр о, мәмләкәти идарә едә билмирсә, ону тапдалајыб, кечмәк олар»[4].

Драматургун тарихә әл атмасында, тарихи мөвзуда фачиә јазмасында мәгсәди ајдындыр: зәһмәткеш халга ән чох мүсибәт кәтирән шаһлыг үсул-идарәсинин вә онунла бирликдә динин көкүнү сарсытмаг вә беләликлә дә јатмыш шүурлары ојандырыб ингилабиләшдирмәк. Һеч дә тәсадүфи дејилдир

[1] Бах: «Һәјат» гәзети, 1906, № 117.
[2] «Һәјат» гәзети, 1906, № 117.
[3] «Азәрбајчан» журналы, 1957, № 10, сәһ. 209.
[4] Ситат В. Мәммәдовун «Нәриман Нәриманов» китабындан (Бакы, 1957, сәһ. 54) көтүрүлмүшдүр.

ки, «Надир шаһ» пјесиндән данышан тәнгидчиләрин әксәријјәти ону халгын шүуруну ингилабиләшдирән, Шәрг аләминдә тәлатүмә сәбәб олан бир әсәр кими гијмәтләндирмишләр. Н. Нәриманов јарадычылығына көзәл бәләд олан филоложи елмләр намизәди Тејмур Әһмәдов рус әдәби тәнгидиндә «Надир шаһ» пјесинә верилән јүксәк гијмәти кениш шәрһ етдикдән сонра јазыр: «Надир шаһ» пјесинин идеја-мәзмуну да Н. Нәримановун мүтләгијјәт үсули-идарәсинә нифрәт бәсләдијини, мәзлум күтләләрин һавадары олдуғуну сүбут едирди. Мих. Павлович гејд едирди ки, бу әсәрдә халг арасындан чыхмыш гәһрәман Надир, шаһа гаршы үсјан галдырыр, тахт-тачы әлә кечирир, бир сыра бөјүк ислаһатлар апарыр, нињајәт интригалар шәраитиндә һәлак олур. Бу пјесин тамашаја гојулмасына узун мүддәт ичазә верилмәмишдир. Әсәрин тарихи факта әсасландығыны билдирән чар сензору Нәриманова демишдир: «һәр тарихи һәгигәти сәһнәдә көстәрмәк олмаз».

Мих. Петровичә көрә, «сензор бу пјесдә шаһы өлдүрмәјин тәблиғини көрүрдү»[1].

«Надир шаһ» пјесинин јазылмасы тарихи дә мараглы вә ибрәтамиздир. Нәриманов пјесин мејдана чыхмасында она көмәк едән әдәби тәнгидин, биринчи нөвбәдә көркәмли әдәбијјатшүнас Фиридунбәј Көчәрлинин хидмәтләрини јүксәк гијмәтләндирир: «Дүз ијирми ил бундан мүгәддәм мән «Наданлыг»ы јазыб мејдана бурахдым. Мәшһур мүһәррирләримиздән бири—Фиридунбәј Көчәрли «Наданлығы» рус дилиндә тәнгид етди... Јазаныны, јә'ни мәни лазымынча чубуглады. Охујан дејәрди: «Наданлығы» јазан даһа кәрәк әлинә гәләм көтүрмәсин. Фәгәт онун чубугламағы «Надир шаһ»ын мејдана кәлмәсинә сәбәб олду»[2].

Н. Нәриманов кими Ә. Һагвердијев дә сәнәтдә реализми мүдафиә едирди вә о да өз реалист мүасирләри кими әдәбијјатын ичтимаи, әхлаги вә тәрбијәви ролуна бөјүк әһәмијјәт верирди. Һагвердијев дә гидасыны халг һәјатындан, онун варлығындан, кечмиш тарихиндән алан вә мүасир дөврүн тәләбләри илә сәсләшән, ичтимаи гүсурлары ачыб көстәрмәклә бәрабәр халгын шүурунун ојанмасына тәкан верән реалист драмлары гијмәтләндирирди. Бәс Һагвердијев тарихи драма нечә мүнасибәт бәсләјирди? Һагвердијев јарадычылығыны

[1] Т. Әһмәдов—Рус әдәби тәнгиди Нәриман Нәримановун јарадычылығы һаггында, Азәрбајчан ССР ЕА-нын «Хәбәрләри» (ичтимаи елмләр серијасы), 1965, № 1, сәһ. 51.
[2] «Јени игбал» гәзети, 1916, № 204.

узун илләрдән бәри тәдгиг едән филоложи елмләр доктору Камран Мәммәдов һәлә 1945-чи илдә «Һагвердијевин тарихи фачиәјә мүнасибәти»[1] адлы мәгалә јазмыш вә мәгаләдә јазычынын «Аға Мәһәммәд шаһ Гачар» фачиәсини јаратмаг үчүн Петербургда архивләри арашдырдығыны, Ирана сәјаһәт етдијини, үмумијјәтлә Гачарын һәјаты илә дәриндән марагландығыны бир сыра сәнәдләрлә әсасландырмышдыр.

Мә'лумдур ки, Һагвердијев Петербургда тәһсил алдығы мүддәт әрзиндә тез-тез Александрински театрында көрдүјү тамашалары, хүсусән драматург Островскинин ирсини өјрәнмәјә бөјүк һәвәс көстәрмишди.

О, Гәрби Авропанын габагчыл јазычыларынын јарадычылығына да јахшы бәләд иди. В. Шекспир, Ж. Молјер, Ф. Шиллер, Һ. Ибсенин әсәрләрини түкәнмәз һәвәслә мүталиә едирди.

Бир һәгигәт дә ајдындыр ки, драматург реализм принсипинә чидди риајәт едәрәк пјесдә тарихи фактларын тәһриф олмамасына чалышмышдыр. О јазыр: «Тарихи фачиәләрдә мүсәнниф сурәтин ағзына дил верә биләр, амма олмуш кејфијјәтләри дәјишдирә билмәз»[2].

Буна көрәдир ки, Ә. Һагвердијев «Аға Мәһәммәд шаһ Гачар» драмыны гәләмә аларкән, тарихи фактларын дүзкүнлүјүнә риајәт етмәји ғаршысына мәгсәд гојмушдур.

Н. Нәримановун бөјүк бәдии гүдрәтә вә тә'сир күчүнә малик олан «Надир шаһ» пјеси мүасирлији тәблиғ едән тарихи бир әсәр кими әдәбијјат тарихимиздә хүсуси јер тутур. Пјесин сәһнәјә гојулмасы тарихинин өзү дә онун чар вә мүтләгијјәт үсули-идарәсини нечә горхуја салдығыны, онларын әлејһинә чеврилдијини көстәрир. Тамашанын вахташыры гадаған олунмасы (чар Русијасы әразисиндә вә Иранда) пјесин тә'сир күчү илә бағлы иди. Надирин вәтәнпәрвәр, халгпәрвәр чыхышлары, тамашачылар тәрәфиндән һүсни-рәғбәтлә гаршыланмасы тарихи драмын мүасир һәјатла сәсләшдијини тәсдиг едән ән көзәл дәлил иди.

Н. Нәриманов «Надир шаһ»да тарихи һадисәләр фонунда јашадығы мүасир шәраитдә кениш халг күтләләрини марагландыран ичтимаи-сијаси мәсәләләр ирәли сүрүр, бачарыгсыз һакимләри, јалтаг вә сатгын сарај ә'јанларыны, дини әлдә силаһ едиб ајры-сечкилик салан, сүн'и тәфригәләр јарадан мүртәче гүввәләри тәнгид атәшинә тутурду. Пјесдә халг вә

[1] Бах: «Әдәбијјат гәзети», 31 декабр 1945, № 36.
[2] «Иршад» гәзети, 1907-чи ил, 11 декабр.

һөкмдар мәсәләси хүсуси илә диггәтә лајигдир. Бу мәсәлә јалныз Надир шаһын фәалијјәти илә мәһдудлашмыр. Ондан әввәл Иранда һакимијјәт сүрән сәфәви һөкмдарларынын сон нүмајәндәләри шаһ Һүсејн хан, Тәһмас шаһ кими гәдим Шәрг өлкәләрини игтисади, мәдәни вә һәрби чәһәтдән кери гојан һакимләр дә ифша олунур. Белә һөкмдарларын фәалијјәти нәтичәсиндә јахын вә Орта Шәрг тәдричән мүстәмләкә вә јарым мүстәмләкә вәзијјәтинә дүшмүшләр ки, һәмин чәһәтин өзү дә әсәрдә ајдын әксини тапмышдыр. Драматург һакимләрлә јанашы пјесдә әмәкчи халг нүмајәндәләринә дә мүәјјән јер вермишдир. Бунларын ичәрисиндә кәндли Чавад хүсуси илә фәргләнир. Кәндли Чавад мүдрик бир гочадыр. Башы сојғунчулуға гарышмыш Надирин милләт вә халг уғрунда мүбаризәјә гошулмасында Чавадын јерли вә ағыллы мәсләһәтләри әсас амилләрдәндир: «...Мәни фикрә салан, вәтәнимизин гарышыг ишләридир. Оф, оф! Һеч билирсәнми нә һалда булунуруг. Вәтәнимиз әлдән кедир, зијарәткаһларымыз, јерләримиз өзкә тајфаларын әлләринә кечир. Милләтимиз күнбәкүн зәлил, мәшәггәтдә булунур, әкин јох, бичин јох. Нечә кәндләрдә ачлыг башланыр. Халг чәјирткә кими гырылыр. Мән буна ағлајырам...»[1].

Чавад гарәтчиликлә мәшғул олан Надири доғру јола чағырыр, онун бүтүн исте'дад вә бачарығыны Иранын ачыначаглы вәзијјәтиндән чыхмасына јөнәлдир: «...Бәс һеч рәвамыдыр ки, сәнин кими рәшид, шүчаәтли чаванын ады сағлығында мин бир сөјүшлә вә өләндән сонра нә'ләтлә зикр олунсун? Рәвамыдыр ки, сәнин өмрүн, күчүн вә ағлын гулдурлугда чүрүсүн? Рәвадырмы ки, инсан билә-билә көзәл сифәтләрини пуч едиб јаман сифәтләри гәбул едә?»[2].

Надир дајысы Чавадын мәсләһәтләрини диггәтлә динләдикдән сонра онун шүуру дәјишмәјә башлајыр вә әмәлләриндә јени-јени әламәтләр јараныр. Надир дајысы Чаваддан бир нөв мүбаризә програмы алмышдыр вә сон нәфәсинә гәдәр бу програм әсасында фәалијјәт көстәрир. Чавадын тә'сиредичи сөзләри санки Надири јухудан ајылдыр: «...Надир! Вәтән јолунда гылынч вурмаг мүгәддәс вә сәваб ишдир. Бир ишдир ки, чәми Иран сәндән разы галар, ата-бабамызын сүмүкләри басдырылан јерләри дүшмәнләрин әлиндән хилас едәрсәнсә бөјүк бир мүгәддәс иш етмиш оларсан».[3]

[1] Н. Нәриманов. Әсәрләри, Бакы, 1956, сәһ. 124.
[2] Јенә орада, сәһ. 125.
[3] Јенә орада.

Мүәллиф, биринчи нөвбәдә һөкмдардан халгын сәсини ешитмәк, онун арзуларына көрә һәрәкәт етмәк мәсәләсини ирәли сүрүрдү. Дајысы Чавадын сөзләриндә зәһмәткеш кәндлиләрин сәси ајдын ешидилмәкдәдир. Надир бу һәгигәти дәрк едир вә шаһлыг тахтында отуранда өлкәнин ичтимаи-сијаси ишләриндә бир сыра мүһүм ислаһат тәдбирләри апарыр. Лакин ријакар ханлар хәјанәт јолу илә Надирә һәр аддымбашы тәлә гурмаға чалышырлар. Онлар әввәлчә Надири өз оғлундан шүбһәләндириб, онун көзләрини чыхармаға мәчбур едирләр. Сонра исә өзүнү вахтсыз гочалдыб мәһв едирләр. Тахттач, һәјатдакы барышмаз зиддијјәтләр хејирхаһ мәгсәдләрлә һакимијјәтә кечән Надир шаһы да бир мүтләгијјәтчијә чевирир. Беләликлә, Нәриманов белә бир мәнтиги фикир ирәли сүрүр ки, халг мәнафеинә анчаг халгын өз һакимијјәти хидмәт едә биләр.

Әдибин демократик фикирләри пјесдә, көрүндүјү кими, парлаг шәкилдә ифадә олунмушдур. О, Надирин симасында өз дөврүнүн чәсарәтли, ислаһатчы гәһрәманынын сурәтини јаратмаға чалышмышдыр.

«Надир шаһ» пјесинин актуаллығыны шәртләндирән мүһүм әламәтләрдән бири Надирин дини гүввәләрә гаршы, даһа доғрусу, онларын өз јерләрини өзләринә танытмаг уғрунда апардығы мүбаризәдир. Надир бу идејаны һәјата кечирмәк үчүн бир илдә мәсчидләрдән једди милјон түмән мәнфәәт көтүрән дин хадимләринин: моллаларын вә ахундларын ихтијарыны мәһдудлашдырмаг, мәсчидләрдән топланан пулу дөвләт хәзинәсинә јығмаг, бу пуллары вәтәнин еһтијачларына сәрф етмәк, башга дөвләт гуллугчулары кими руһаниләрә дә мәвачиб кәсмәк һаггында тәдбирләр һазырламышдыр. Драмда бу мәсәләнин гојулушунун нә дәрәчәдә әһәмијјәтли олдуғуну Н. Нәриманов сонралар хатырлајараг јазмышдыр: «Һәмин «Надир шаһ» драмында мән мәһз она чалышмышам ки, дин хадимләрини тәрксилаһ едим, онларын дөвләт ишләринә, дөвләтин сијаси һәјатына гарышмаг һүгугуну мәһдудлашдырмаг јолу илә күтләјә тә'сири зәифләдим»[1].

Нәриманов халгын мәдәни чәһәтчә кери галмасында, өлкә дахилиндә зиддијјәтләрин артмасында руһаниләр тәрәфиндән уйдурулмуш сүнни вә шиә мәзһәбләрини гәти олараг рәдд едирди. Үмумијјәтлә, Н. Нәримановун фәалијјәтиндә белә бир һал сәчијјәвидир ки, о, өз фикирләрини һәјата кечирәркән биринчи нөвбәдә динин зәрәрлилијини вә халга вурдуғу зијаны мүхтәлиф васитәләрлә билдирирди. «Надир шаһ» драмында да белә һәгигәтә бир нечә дәфә ишарә олунмушдур. Истәр Надир шаһын һакимијјәти дөврүндә, истәрсә дә ондан әввәл Иран илә Түркијә арасында олан ганлы мүһарибәләрин бә'зиләри сүнни-шиә ихтилафларындан төрәнмишдир. Мә'лумдур ки, бу мәсәләјә мүәллифин «Баһадыр вә Сона», «Пир» вә бир чох башга әсәрләриндә дә тохунулмушдур.

«Надир шаһ» тарихи бир драм олараг тарихилик вә мүасирлик принсипләринә чидди әмәл олунараг јазылмышдыр. Әсәр истәр азәри сәһнәсиндә, истәрсә дә башга халгларын сәһнәләриндә тамашаја гојулмаг јолу илә дә мүһүм бәдии-тәрбијәви тә'сир көстәрмишдир.

Беләликлә, «Надир шаһ» пјеси бир һәгигәти тәсдиг едир ки, шаһлыг үсули-идарәсинин вахты кечмиш, онун мәнәви чәһәтдән јашамаға вә халгы јашатмаға һүгугу јохдур. Вәтәнин инкишафы, халгын рифаһы үчүн мүтләгијјәт үсулу мүтләг дәјишилмәлидир.

Ики чәбһәнин—демократија вә иртича, азадлыг вә гәсбкарлыг чәбһәсинин мүбаризәсини вә бу мүбаризәдә халг күтләсинин иштиракыны бәдии әсәрдә вермәк нөгтеји-нәзәриндән Ә. Һагвердијевин «Аға Мәһәммәд шаһ Гачар» драмы (1907) әдәбијјат тарихимиздә хүсуси әһәмијјәтә маликдир. Н. Нәримановун јаратдығы Надир шаһ сурәтиндән фәргли олараг Һагвердијевин Аға Мәһәммәд шаһ Гачар сурәти әсасән мәнфи планда ишләнилмиш вә онун башга халглара кәтирдији фәлакәтләр күчлү бәдии үмумиләшдирмәләрлә гәләмә алынмышдыр.

Драмда биз күрчү вә азәри халгларынын Гачарын фәалијјәти нәтичәсиндә дүшдүјү мәшәггәтли һәјатла, Гачара олан халг нифрәт вә гәзәбинин күчү илә таныш олуруг. Охучу, әсәрин әввәлиндән сонуна гәдәр ики зидд чәбһәнин варлығыны һисс едир, һәр ики чәбһәнин нүмајәндәләри илә таныш олур. Драматургун гәсбкара нифрәти вә халга мәһәббәти һәр сәһифәдә һисс олунур. Әсәрдә халг күтләси јенилмәз вә мәтин бир гүввә кими верилир. Јазычы пјесин баш гәһрәманы Гачар сурәтини јарадаркән чидди бир реалист кими тарихи һәгигәтә садиг галмыш, онун әсасән рәзил, ганичән, интигамчы бир шаһ олдуғуну вермәклә јанашы Гачарын бир һаким кими мүсбәт кејфијјәтләринә дә көз јуммамышдыр.

[1] 28 декабр 1918-чи илдә Коммунистләрин вә мәс'ул ишчиләрин ичласында Нәримановун чыхышындан.

«Аға Мәһәммәд шаһ Гачар» фачиәсинин мөвзусу тарихдән алынмышдыр. Әсәрдә XVIII әсрдә Иран тарихинин он сәккиз иллик зиддијјәтли бир дөврү әһатә едилмишдир.

Аға Мәһәммәд шаһ Гачар Иранда һакимијјәт башына кечән кими, ајры-ајры ханлыгларын әл-голуну бағламаға, онларын һүгугуну мәһдудлашдырмаға чалышыр. О, Иранда гүввәтли бир мүтләгијјәт дөвләти јаратмаг пәрдәси алтында ханлыгларын вә һабелә она верки вермәкдән бојун гачыран Кәнчә, Ирәван, Гарабағ ханлыгларынын вә Күрчүстан вассаллығынын үзәринә һүчум едир. 1797-чи илдә Гачар Шушада өлдүрүлүр.

Ә. Һагвердијев Иран вә Азәрбајчан тарихиндә чох зиддијјәтли бир дөврү алмыш вә ону әсәрдә екс етдирмишдир. О, феодал дахили зиддијјәтләрини, мүтләгијјәтчилијин ејбәчәрлијини «Аға Мәһәммәд шаһ Гачар» фачиәсинин мәркәзинә чәкмишдир.

Әсәрдә феодализм дөврү үчүн сәчијјәви олан ганлы вурушмалар, дар ағачлары, орта әсрин инкивизисија әзаблары, горхунч һәбсханалар, дәһшәтли хәјанәтләр охучу вә тамашачыларын әсәбләрини кәркинләшдирир, онларда гәсбкар, рәјасәтпәрәст, залым Гачара нифрәт һисси ојадыр. Гачарын иш вә һәрәкәтләри чәсарәтлә тәнгид олундуғу кими, онун дахили мискинлији дә ифша олунур. Пјесин сонуна доғру әдаләтсизлијин, һагсызлығын, зоракылығын, хәјанәтин ифшасы халг гүввәсинә инамы гүввәтләндирир.

Гачарын сәлтәнәти дөврүндә Иран үчүн ән јахшы дөвләт гурулушу гүдрәтли мүтләгијјәт иди. Бу гурулуш, феодал өзбашыналығы, феодал анархијасы ичиндә чүрүјән Иран үчүн зәрури иди. «Аға Мәһәммәд шаһ Гачар» пјеси дә мәһз һәмин дөврү екс етдирмәклә феодализмин ијрәнч дахили аләмини ачмыш вә халгы фәлакәтә сүрүкләјән башабәла фатеһләрин иш үсулларыны ајани шәкилдә көстәрмишдир.

Јекун вурмуш олсаг, истәр Нәримановун «Надир шаһ», истәрсә дә Һагвердијевин «Аға Мәһәммәд шаһ Гачар» тарихи драмларынын мөвзусу нисбәтән јахын кечмишдән алынмасына бахмајараг, һәр ики пјесдә мүасирлик руһу күчлүдүр вә һәр ики пјесин тамаша тарихи дә халгын шүурунун ојанмасына көмәк етмишдир.

———

ОРТА МӘКТӘБИН V СИНФИНДӘ Н. КӘНЧӘВИНИН «СУЛТАН СӘНЧӘР ВӘ ГАРЫ» ӘСӘРИНИН ТӘДРИСИНӘ ДАИР.

М. МАҺМУДОВ,

Һ. Зәрдаби адына Кировабад Дөвләт Педагожи Институтунун баш мүәллими.

V Синифдә Низами Кәнчәвинин «Султан Сәнчәр вә гары» әсәринин тәдрисинә 2 саат вахт ајрылмышдыр. Мүәллим һәмин әсәрин тәдрисинә ајрылмыш саатлардан анчаг сәмәрәли истифадә етмәк јолу илә шаирин мәшһур «Сирләр хәзинәси» әсәриндән алынмыш дәрин мәзмунлу мәгаләсини (мәнзум һекајәсини) шакирдләрә лајигинчә өјрәдә биләр.

Габагчыл вә тәчрүбәли мүәллимләрин дәрсләриндә апардығымыз мүшаһидәләр вә өз шәхси тәчрүбәмизә әсасланараг дејә биләрик ки, һәмин әсәрин тәдрисини ашағыдакы тәхмини нүмунәви плана әсасән тәдрис етмәк даһа еффектли нәтичәләр верир.

Биринчи дәрс

1. Мүәллимин кириш сөһбәти. 2. Әсәрин охунмасы: а) мүәллимин ифадәли гираәти; б) лүғәт үзәриндә иш; в) ше'рин шакирдләр тәрәфиндән ифадәли охунмасы. 3. Ше'рин мәзмунунун мәнимсәдилмәси үзәриндә иш. 4. Ев тапшырығы.

Икинчи дәрс

1. Мәнзум һекајәнин идеја-бәдии тәһлили. 2. Кечилмиш бәһсләрин (верилмиш мә'луматын) јекунлашдырылмасы. 3. Ев тапшырығы.

Мүәллим кириш сөһбәтиндә һәмин мәнзум һекајәнин Низами јарадычылығындакы јерини, әсәрин идеја-бәдии дәјәрини шакирдләрин јаш вә билик сәвијјәләринә мүвафиг тәрздә шәрһ етмәлидир. О, кириш мүсаһибәсиндә көстәрмәлидир ки, даһи шаир Низами Кәнчәвинин илк бөјүк әсәри «Сирләр хәзинәси» олмушдур. Шаир бу әсәри 1170-чи илдә јазмышдыр.

«Низами әсәрләриндә тәблиғ олунан идејалар сүбут едир ки, инсанпәрвәр шаир бу сағлам вә габагчыл гүввәләрә өз мүтәрәгги фикирләри илә истигамәт вермиш, өз дүһасы илә кәләчәк халг сәадәти јолларыны ишыгландырмыш вә зүлмә гаршы мүгавимәт вә мүбаризәдә халг күтләләрини руһландырмышдыр:

Мә'јус олма гара күндән, һәјатын бир гануну вар
Гаты гара булудлардан инчи кими јағыш јағар.
Гара сачлы кечәләрин јаврусудур ағ сәһәрләр,
Гара гојун әмчәјиндән көрпә гузу ағ суд әмәр.
Бир данәни өз гојнунда кизләтмәсә гара торпаг,
Нә дүнјада данә олар, нә күл-чичәк, нә бағча-бағ.

—дејән Низами ән ағыр шәраитдә јашајан инсанлары руһдан дүшмәмәјә, мәтин вә сәбирли олмаға, ишыглы күнләрин кәләчәјинә, мөһкәм инам бәсләмәјә чағырырды»[1].
Белә бир чағырыш шаирин бүтүн әсәрләриндә олдуғу кими «Сирләр хәзинәси» дастанында да чох гүввәтли вә тә'сирлидир.

Сонра мүәллим көстәрмәлидир ки, шаир «Султан Сәнчәр вә гары» һекајәсиндә ағыр шәраитдә јашајан инсанларын һаглы е'тиразларыны гәләмә алмагла онларын һәјат тәрзини вә мүбаризә еһтирасларыны тәсвир етмишдир.

Мүәллим шакирдләринә јери кәлмишкән буну да хатырлатмалы вә изаһ етмәлидир ки, Низаминин «Сирләр хәзинәси» әсәри вә орадан алынмыш бу мәнзум һекајәси дә фарс дилиндә јазылмышдыр. Бу әсәр, һәмчинин инди—өјрәнмәјә башладығымыз «Султан Сәнчәр вә гары» һекајәси әслиндә әруз вәзниндә јазылмышдыр. Лакин сонрадан һәмин әсәр халг шаиримиз С. Рүстәм тәрәфиндән һеча вәзни илә азәри дилинә тәрчүмә едилмишдир.

Дејә биләрләр ки, бу вә буна бәнзәр мә'луматын кириш сөһбәтиндә V синиф шакирдләринә чатдырылмасы јерсиздир. Биз бунун әксини иддиа едирик. Бизчә, бу вә буна бәнзәр мә'луматын V синиф шакирдләринә верилмәси онларын һәмин әсәри олса-олса даһа дәриндән баша дүшмәләринә көмәк едә биләр.

Мүәллим кириш мүсаһибәсиндә әсәрин (тәрчүмәнин) вәзни һаггында да мә'лумат вермәлидир. Бә'зиләри белә иддиа едир ки, куја әсәрин вәзни һаггында анчаг тәһлил просесиндә мүәјјән мә'лумат вермәк мәгсәдәујғун ола биләр. Бизчә, бу фикир дә көкүндән јанлышдыр. Белә ки, ифадә васитәси олан вәзн ше'рин јахшы охунмасына анчаг јардым көстәрә биләр. Мәһз буна көрә дә, онун һаггында вериләчәк мә'луматы икинчи саата, «кениш тәһлил вахтына» сахламаг гәтијјән мәгсәдәујғун дејилдир. Биз ашағыдакы фикирлә бу чәһәтдән шәрик олуруг: «... вәзн ше'рдә дүзкүн гираәтин әсас ифадә васитәсидир. Һеч бир охучу, һәтта гираәт устасы белә, һәр һансы ше'рин вәзнини дүзкүн мүәјјәнләшдирмәдән, онун ифадәли охусунда мүәјјән чәтинликләрә мә'руз гала биләр. Мәһз буна көрә дә орта мәктәбдә шакирдләрә һәр һансы ше'рин тәдриси илә әлагәдар онун вәзнини дә өјрәтмәк зәруридир»[1].

Мүәллим кириш мүсаһибәсиндә әсәрин идеја-маһијјәтини сәррашт ифадә едән конкрет вә јығчам мә'лумат да вермәлидир. Бу, шакирдләрин ше'рин ифадәли охусу просесиндә әсәрин идеја-мүндәричәсини даһа дәриндән баша дүшмәләринә чох көмәк едәр. Мәсәлән, Мүәллим шакирдләринә хатырлада биләр ки, Низами «Сирләр хәзинәси» әсәриндәки «кичик һекајәләрлә мүасирләринин нәзәр-диггәтини чәлб едир:

Зүлмлә бу дүнјаны алмаг дејилдир мүмкүн,
Анчаг әдаләт илә аларсан һәр бир мүлкү.
Сөјлә, әдаләтсиз иш сәнә нә фајда верәр,
Инсафсыз көрүлән иш өмрүнү бада верәр.—

дејә мүасирләринә мүрачиәт едән сәнәткар һәлә јарадычылығынын илк илләриндән шаһлар әдаләтли оларса, өлкә хошбәхт олар, инсанлар шад вә шән һәјат кечирәрләр,— фикрини ирәли сүрүр.

Низами, хүсусән, дөрд мәгалатда бу чәһәтдән даһа кәскин данышараг «Наүмид падшаһын һекајәси», «Нуширәван вә бајгушларын сөһбәти», «Султан Сәнчәр вә гары», «Доғру данышан гоча илә залым падшаһ» һекајәләрини мисал кәтирир, бу һекајәләрдә өз өлкәсиндә олан һакимләрә, сарајлара мүрачиәт едәрәк, онларын агибәтләрини өзләринә көстәрир. Әдаләтин үстүнлүјүндән данышыр, онлара писликдән гајытмаг, јүксәк арзулар вә хејирли ишләр далынча кетмәк лазым кәлдијини, ләкәләрини јумағын мүмкүн вә вачиб олдуғуну көстәрир»[2].

Мүәллим әсәри ифадәли охујур.

---

[1] «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи», 1-чи чилд, Бакы Азәрб. ССР ЕА Нәшријјаты, 1960, сәһ. 129.

[1] М. Ә. Әскәров, Фүзулини мәктәбдә нечә тәдрис етмәли, Бакы, «Маариф» Нәшријјаты, 1965, сәһ. 7—8.
[3] Низами Кәнчәви, «Сирләр хәзинәси», тәрчүмә едәни С. Рүстәм.

Мүәллим «Султан Сәнчәр вә гары» мәнзум һекајәсинин тәдриси просесиндә дә дәрси мүсаһибә үсулу илә апармагла шакирдләри фәаллашдырмаға хүсуси фикир вермәлидир.

Белә мәзмунлу мүсаһибәләрин тәшкили үчүн мүәллим суалларын методик чәһәтдән дүзкүн тәртиб олунмасына, шакирдләри дүшүндүрмәјә наил ола билмәсинә, шакирдләринин јаш вә билик сәвијјәләринә мүнасиб тәрздә суаллар тәртиб едә билмәсинә вә беләликлә дә, онлардан там чаваб алмаға чалышмалыдыр.

Јери кәлмишкән ону да гејд етмәлијик ки, «Султан Сәнчәр вә гары» мәнзум һекајәси өз дахили пафосу, тәлгин етдији әмәлләр вә гираәт хүсусијјәтләри тәләб едир. Мүәллимин бу әсәр үзрә ифадәли гираәти шакирдләрә әмәли-практик чәһәтдән парчадакы темп вә ритм барәсиндә дә мүәјјән мә'лумат вермәлидир. Мә'лум олдуғу үзрә, темп мәзмундан асылы олараг данышыг нитгиндәки ифадә сүр'əти демәкдир. Мүәллим шакирдләринә мәсләһәт вермәлидир ки, мәнзум һекајәнин илк бејтини нисбәтән сакит бир темплә охусунлар:

> Зүлм едиб бир гарыја чох уддурмушдулар ган,
> О да Султан Сәнчәрин тутараг јахасындан
> Деди ки:..

Бурада «тутараг јахасындан» вә «деди ки...» ифадәләри арасында нәзәрә чарпан һеч бир фасилә ола билмәз.

Бу бир-бири илә мөһкәм вәһдәт һалында көтүрүлмәли вә «нәсрвари» шәкилдә охунмалыдыр. Лакин «деди ки...» сөзләриндән сонра фасилә лазымдыр. Бундан әлавә һәмин ифадәдән сонракы парчада темп нисбәтән дәјишмәлидир. Һәмчинин мүәллим оху просесиндә шакирдләринин диггәтини мүхтәлиф мәнтиги вурғулара да чәлб етмәлидир. О, шакирдләрә ајдынлашдырмалыдыр ки, бу парчада бә'зи сөз вә ифадәләр хүсуси фасилә тәләб едир. Һәмин фасиләләр исә ше'рдәки (мәтндәки) мә'наны, идејаны шакирдләрә (динләјичиләрә) даһа габарыг шәкилдә чатдырыр. Шакирдләр бу һекајәдә илк фасиләјә исә «деди ки...» сөзләриндән сонра тәсадүф едирләр.

Лакин «ган уддурулмуш», «зүлмә мә'руз галмыш» гарынын нитгиндә исә һәмин темп бирдән-бирә дәјишир. Артыг бурада тәһкијјәни мәһрумијјәтә дүчар олмуш бир гарынын (гадынын) һисс вә һәјәчан, гәзәб вә нифрәт долу сөзләри әвәз едир. Һәјәчанлы сөзләри, гәзәбли кәлмәләри...

Јери кәлмишкән ону да гејд едәк ки, нәдәнсә сон заманларда методик әдәбијјатымызда мүәллимин нүмунәви охумасындан чох аз сөһбәт кедир. Мүәллимин «нүмунәви охусу» ифадәсини санкы һәмишәлик олараг мүәллимин «ифадәли охусу» кәлмәләри әвәз етмишдир. Доғрудур, һәр ики ифадә бир нөв мүхтәлиф кәлмәләрдир. Лакин бунунла белә онларын арасында инчә фәрг өзүнү ајдын шәкилдә көстәрир. Бизчә, мүәллимин «нүмунәви охусу» даһа дүзкүн, мә'налы вә мәгсәдәујғундур. Бу ифадә «ифадәли оху» анлајышыны ифадә етдији кими, һәм дә мүәллимин гаршысында дуран мәгсәди сәрраст сәчијјәләндирир.

Бурада икинчи бир мәсәлә мејдана чыхыр. Һәмин мәнзум һекајәнин һансы парчалары синифдә мүәллим тәрәфиндән охунмалыдыр? Бу әсәр бүтүнлүкләми, башланғычымы, јохса характерик бир парчасымы? Бу суала чаваб вермәмишдән габаг дөвләт програмынын ашағыдакы мүлаһизә-тезисләрини јадымыза салаг: «Кичик һәчмли ше'рләр, тәмсилләр, нағыллар бүтөвлүкдә синифдә охунур. Бөјүк һәчмли әсәрләрин исә бир һиссәси синифдә охунур, галан һиссәсини шакирдләр синифдәнхарич мүстәгил олараг өјрәнирләр. Мүәллим әсәрин охусу заманы мәзмунун мәнимсәнилмәсинә көмәк едән чәһәтләр үзәриндә ајрыча дајанмалы, шакирдләри мүвафиг суаллар вә тапшырыглар үзәриндә ишләтмәли вә онларын гаршысында конкрет тәләбләр гојмалыдыр»[1].

«Султан Сәнчәр вә гары» әсәринин тәдриси просесиндә мүәллим бурадакы әсас тезисләрин һамысынын охунмасына (онун бир һиссәсинин охунмасы мәсәләсинә) там мә'насында риајәт етмәлидир. Лакин биз мүәллимин бүтүн синифләрдә, ејни шәкилдә һәмин мәнзум һекајәни програмдакы мүлаһизә—тезисә әсасән бүтүнлүклә охумасыны һеч дә мәсләһәт көрмүрүк.

Бизчә, мүәллим нисбәтән һазырлыглы синифләрдә, јахшы оху вәрдиши вә габилијјәти олан шакирдләрлә иш апардыгда, онун анчаг характерик бир һиссәсини охумагла да кифајәтләнә биләр. Беләликлә, һәмин әсәри охумаға башлајан шакирдләрин өзләри тәдричән мәнимсәдикләри оху техникасынын мүвафиг чәһәтләринә риајәт едәр, јердә галанларыны да мүәллимин мүдахиләси илә «тапмаға наил олурлар». Бу-

---

[1] Сәккизиллик мәктәб програмлары, Азәрбајчан дили вә әдәбијјаты, Бакы, «Маариф», 1966, сәһ. 32—33.

нунла да мүәллим оху просесиндә онларын фәаллығына наил ола биләр.

... Сәндә инсаф аз көрмүшәм, гулаг ас!
Сәндән көрдүјүм зүлм әсла һесаба сығмаз.
Бир кефли дарға кәлиб евимдә мәни сөјдү,
Салыб тәпик алтына доіунча дөјдү, дөјдү...

Шакирдләр мүәллимин нүмунәви темп вә аһәнкиндә бир нөв һәмин мәнзәрәни «көрмәлидирләр». Башга сөзлә һәмин мәнзәрәнин бир нөв чанлы «шаһиди олмалыдырлар...». Мүәллим исә буна анчаг дүзкүн охусу илә наил ола биләр.

Мүәллим, гарынын монологуну охудугча темпиндә вә сәсинин аһәнкиндә мүәјјән фәргләри шакирдләрә һисс етдирмәлидир. Хүсусилә:

...сөјүб мәни, **гудурду**
Евимин гапысына **зүлмүн мөһрүнү вурду.**

ифадәләриндә курсивлә көстәрилән сөзләрдә бу чәһәт өзүнү ајдын шәкилдә һисс етдирмәлидир.

Мәнзум һекајәдә гарынын тәһкијәсинин кичик киришиндән сонра дарғанын һәдјан вә тәһгир долу нитги вә сөзләри дә васитәсиз нитг шәклиндә верилир:

«... Еј **гозбел гары, сөјлә** филан кечәдә,
Филанкәси **ким вурду**, јашадығын күчәдә?»

Бурадакы аһәнк вә јүксәк темпдә дарғанын тәһгири, гарыја олан һәгарәтли мүнасибәти өз әксини тапмалыдыр.

Көркәмли методист Ә. Гарабағлы һаглы олараг көстәрир ки, «Бәдии әсәр динләјичијә о заман јахшы тә'сир бағышлајыр ки, онун фикри вә хәјалыны, дујғуларыны охшаја билсин. Бунун үчүн исә әсәри охујан шәхс, һәмин әсәрдә тәсвир едилән һадисәнин дахили мә'насыны, орадакы дујғулары, әһвал-руһијјәни, еһтирасы сәслә ифадә етмәји бачармалыдыр. О, елә охумалыдыр ки, динләјичи тәсвир олунан јерләри, шәхсләри, әшјаны көрән кими олсун вә һадисәни јашада билсин»[1]. Мүәллимин охусунда мәһз дарғанын вәһши еһтирасы, нифрәт ојадычы һәрәкәтләри дә өз ифадәсини тапмалыдыр.

Сонра. Јенә гарынын тәһкијәси башланыр. Сакит бир темплә охунур:

---

[1]. Ә. Гарабағлы, М. А. Гулузадә, С. Әфәндијев «Әдәбијјат методикасы» (орта мәктәбдә әдәбијјат тәдрисинә даир вәсаит) Бакы, Азәрнәшр, 1952, сәһ. 66.

Евими чох ахтарды «гатил һарададыр?»— дејә... Бу һадисәдән гәзәбләнмиш гарынын шикајәт долу сәдасы исә хүсуси бир һәјәчанла сәсләнмәлидир:

Еј падшаһ! бу һәгарәт сығармы јерә, көјә?
Дарғанын сәрхошлуғу олмуш бу ишә маја,
Бәс нијә мән јазығы салыр гысма-боғмаја?
Вилајәти сојуркән падшаһын адамлары,
Чинајәткар олармы бунда мәкәр бир гары?

Лакин јери кәлмишкән гејд етмәлијик ки, бурадакы гәзәб һиссини анчаг јүксәк аһәнк вә пафос ифадә етмәлидир.

Педагожи мүшаһидәләр көстәрир ки, бә'зи әдәбијјат мүәллимләримиз белә һисс вә һәјәчанлары ифадә етмәк истәркән јүксәк аһәнкдән истифадә етмәклә кифајәтләнирләр. Һалбуки бә'зи һалларда сакит вә алчаг бир темп вә аһәнклә ифадә олунан чүмләләр (мисра вә бејтләр, мәнзум парчалар) мәһз һәмин гәзәб һиссини даһа габарыг шәкилдә динләјичиләрә (шакирдләрә) чатдырыр. Бу мәнзум парчада да белә јерләр вардыр. Мәсәлән:

Бу зүлмә әл ачаркән, халг арасында дарға,
Мәним исмәтим, сәнин әдлин дүшдү ајаға.

Бејтин икинчи мисрасында мәһз белә бир темп вә аһәнки көзләмәклә мүәллим даһа еффектли нәтичәләр әлдә едә биләр.

Бундан сонра мәнзум парчанын даһа «чәтин јерләри» оху просесиндә хүсуси усталыг тәләб едән бејтләри сыраланыр.

Еј шаһ! Дадә чатмасан, олуркән гәлбим кабаб,
Гијамәтин күнүндә чәкиләр сәндән һесаб.
Аһ, сәндә нә әдаләт, нә мәрһәмәт көрүрәм.
Мән сәндә сонсуз зүлм вә әзијјәт көрүрәм.
Рәијјәтә һәр заман көмәк етмәли падшаһ,
Сәндән харлыгдыр кәлән бизә, ол бундан акаһ!
Бир һүнәр дејил алмаг јетимләрин малыны,
Буна мәрдлик демәзләр, дүшүн ишин дalыны.
Гарылары талајыб гырдырма кәл ачындан,
Онларын кәл утан бир гар кими ағ сачындан.
Сән бир гулкән едирсән падшаһлыг иддиасы
Азғынсан, шаһ дејилсән, сәнсән доғуран јасы.

Бу парчадакы ишарәләрә диггәт јетирәк. Мүәллим ирәлидә гејд етдијимиз шәрти ишарәләрин хүсусијјәтләрини бурада нәзәрә алараг, һәмин парчаны дүзкүн вә ифадәли охумаға хүсуси сә'ј көстәрмәлидир.

Унудулмамалыдыр ки, һәмин парча «Султан Сәнчәр вә гары» мәнзум һекајәсиндәки идејанын апофеозудур

(јә'ни, бир шәхси вә ја һадисәни сон дәрәчә шөһрәтләндирән, тә'рифәлајиг дәрәчәјә галдыран һиссәсидир). Бу сөзләрдә бир тәрәфдән гәддар Султан Сәнчәрин әмәлләри ләʼнәтләнирсә, икинчи бир тәрәфдән онун гаршысында мәрдликлә дајанмыш гарынын характери сәчијјәләнир, мә'нәвијјатындакы ән инчә вә марағлы чизкиләр даһа ајдын вә парлаг шәкилдә көрүнмәјә башлајыр.

Мәһз буна көрә дә мүәллим һәмин парчанын ифадәли (нүмунәви) охусуна хүсуси диггәт јетирмәлидир.

Ше'рдә «еј шаһ!», «аһ», «кәл» вә с. хитаб, нида вә фе'лин әмр формасы шәклиндә ишләнмиш, тә'кид ифадә едән һәр үч сөзүн дә ифадәли охусуна хүсуси диггәт јетирмәк зәруридир. Биринчисиндә, мүхатибин гүсурлары ачылыр. Икинчисиндә шаһын гансызлығы вә гәддарлығындан ирәли кәләрәк дәрин мүсбәт вә мәһрумијјәтин ачы ифадәси тәсвир едилир. Үчүнчүсүндә исә чана дојмуш бир адамын әдаләтсиз һөкмдара гаршы е'тираз долу тә'киди ајдын мүшаһидә олунур.

Сонунчу бәндин (бурадакы парчанын) сон мисрасы хүсуси пафосла охунмалыдыр:

Азғынсан, шаһ дејилсән, сәнсән доғуран јасы.

Мәнзум һекајәнин сонракы һиссәләриндә исә нәсиһәт руһу һаким олдуғу үчүн гарынын сөзләри орадакы идеја руһуна мүвафиг тәрздә ифадә олунмалыдыр. Аһәнк алчалмалы, лакин орадакы әзәмәт, бөјүклүк, јәгинлик, инам вә гәтијјәт кими хүсусијјәт вә кејфијјәтләр исә оху просесиндә өзүнү бүтүнлүклә һисс етдирмәлидир.

Мүәллим өз нүмунәви охусундан сонра шакирдләри охутдурмалыдыр.

Шакирдләрин оху просесиндә дә мүәллимин үзәринә бөјүк мәс'улијјәт дүшүр. Белә ки, мүәллим иш просесинин илк мәрһәләләриндән е'тибарән шакирдләрин дүзкүн вә ифадәли охумаларына наил олмаға чалышмалыдыр. Чүнки әсил иш мәһз бурада башланыр. Һәлә вахты илә М. А. Рыбникова чох һаглы олараг белә јазмышдыр. «Выразительное чтение учителја обычно предварјает разбор произведенија и јавлјаетсја клјучом к паниманију егә содержанија. Выразителное чтение ученика заклјучает просес разбора, подтоживает анализ, практически реализует понимание толкование произведенија»[1]. Демәли мүәллим вә шакирдләрин охусуну анчаг вәһдәт

[1] М. А. Рыбникова, «Очерки по методике литературного чтения», Москва, Учпедгиз, 1963, стр. 146.

һалында алдыгда, һәр икисинин бири-дикәрини тамамладығыны дәриндән дәрк етдикдән сонра гаршыда дуран мәгсәдә бу вә ја башга тәләб олунан сәвијјәдә наил ола биләр.

«Султан Сәнчәр вә гары» мәнзум һекајәсинин тәдриси просесиндә сурәтләрин тәһлил едилмәси дә елми-методик чәһәтдән зәруридир. Мә'лумдур ки, әсәрдәки мөвчуд сурәтләрин сәчијјәләри ајдынлашдырылмадан, онун идејасы тамамилә анлашылмаз галыр. Мәһз буна көрә дә, һәмин мәнзум һекајәдәки сурәтин сәчијјәләринин ајдынлашдырылмасы просеси үзәриндә әдәбијјат мүәллими чидди иш апармалыдыр.

«Султан Сәнчәр вә гары» һекајәсиндә нечә сурәт вардыр?

Бу суалы дөвләт програмы ашағыдакы шәкилдә ајдынлашдырыр: «.... Султан Сәнчәр вә гары» һекајәсинин мәзмуну вә идејасы. Низаминин әдаләтсиз һөкмдарлара гаршы е'тиразы. Гары вә Султан Сәнчәр образлары»[1].

Бәс һәгигәтдә әсил мәсәлә нә шәкилдәдир? Мә'лумдур ки, һәмин мәнзум һекајә бир гарынын дилиндән монолог шәклиндә јазылмышдыр. Гары данышыр. Гарынын данышығы әсасында Султан Сәнчәр сурәти дә сәчијјәләнир. Беләликлә, һәмин сурәт билаваситә бир характер кими ајдынлашмаға башлајыр ки, бу, Султан Сәнчәр сурәтидир. Әсәрдә исә үчүнчү сурәт дә мејдана чыхыр. Беләликлә, һекајәдә дарға сурәти һаггында да чох чидди сөһбәт кедир. Даһа доғрусу, һәмин дахили е'тиразын кур сәдаја чеврилмәсинә сәбәб олан мәһз дарғадыр. Гарынын ән чох шикајәтләндији шәхс дә дарғадыр. Демәли, бурадан да үчүнчү сәчијјәләнән бир сурәт мејдана чыхыр. Султан Сәнчәрин өзбашыналыг едән дарғасы (дарғалары). Башга сөзлә десәк мәнзум һекајәдә дарға ән гүввәтли образ—деталдыр. Әсас идеја хәттинин лејтмотивинин ачылмасына јардым көстәрән башлыча амилдир.

Нәтичә. Демәли, мүәллим програмда көстәрилдији кими анчаг ики сурәтдән дејил, һәм дә үчүнчү бир сурәтдән—дарғадан да бәһс етмәјә, онун мүстәбид тәбиәтинин ачылмасына хүсуси фикир вермәлидир.

Беләликлә, дејә биләрик ки, апардығымыз педагожи мүшаһидәләр вә өз шәхси тәчрүбәмиз көстәрмишдир ки, мүәллим мәнзум һекајәнин тәдриси просесиндә һәр үч сурәтин сәчијјәсинин ајдынлашдырылмасы мәсәләсинә лазыми фикир

[1]. Сәккизиллик мәктәб програмлары, Азәрбајчан дили вә әдәбијјаты, Бакы, «Маариф», 1966, сәһ. 44.

вердикдә, әсәрин там вә биткин тәһлилинә, онун идеја-мүндәричәсинин шакирдләрә даһа ајдын шәкилдә чатдырылмасы мәсәләсинә даһа јахшы наил олур. Бу да дәрсин сәмәрәлилијини артырыр.

Јери кәлмишкән ону да гејд етмәлијик ки, М. Ә. Сабирин белә монолог шәклиндә јазылмыш «Фә'лә» вә «Әкинчи» ше'рләриндә әсас сурәтин дили илә сәчијјәләнән икинчи сурәтләр дә беләчә өз бәдии әксләрини тапмышдыр. (Биринчисиндә капиталист, икинчисиндә исә мүлкәдар сурәтләри).

Мүәллим јери кәлмишкән V синиф шакирдләринин јаш вә билик сәвијјәләринә мүнасиб шәкилдә һәмин мәнзум һекајәнин бәдии сәнәткарлыг чәһәтләри барәсиндә дә онлара мүвафиг мә'лумат вермәји унутмамалыдыр.

Јери кәлмишкән биз бурада да кичик бир һашијә чыхмаг, сонра исә әсас мәтләбә гајытмаг истәјирик. Мә'лумдур ки, V—VI синифләрдә әсәрин бәдии сәнәткарлыг хүсусијјәтләри һаггында мә'лумат вермәк мәсәләси әтрафында јахын илләрә гәдәр давам едиб кәлән мүбаһисәли бир проблем һәлә дә там шәкилдә һәлл едилмәмишдир. V—VI синиф шакирдләринә әсәрин бәдии сәнәткарлыг хүсусијјәтләри барәсиндә мә'лумат вермәк әтрафындакы мүнасибәтләри ики група бөлмәк олар:

а) бә'зиләри белә иддиа едир ки, куја һәмин синиф шакирдләринә белә бир мә'луматын верилмәси гәтијјән дүзкүн дејилдир;

б) бә'зиләри исә бунун әксинә олараг иддиа едирләр ки, онлара өз јаш вә билик сәвијјәләринә мүнасиб вә мүвафиг тәрздә белә бир мә'луматын верилмәси вачибдир.

Бизчә, икинчи мүддәа доғрудур вә мәктәбләримиздә әдәбијјат тә'лими просесиндә бу принсип әсас тутулмалыдыр.

Бәдии тәһлил нә шәкилдә апарылмалыдыр? Бурада башлыча олараг һансы чәһәтләрә фикир верилмәлидир? «Бәдии әсәрләрин өјрәдилмәсиндә мәтнин тәһлили чох мүһүм вә башлыча мәрһәлә һесаб олунур. Әдәбијјат дәрсләриндә јазычынын дөврү вә һәјаты һаггында мә'лумат, мүәллимин әсәр һаггында кириш мүсаһибәси, мәтни ифадәли охумаг, мәзмунун мәнимсәнилмәси үзәриндәки мүхтәлиф чалышма нүмунәләри, суаллара чаваб, план тәртиби, шифаһи нағыл вә с. апармаг кими иш нөвләри бәдии әсәрин тәһлили үчүн зәмин јарадыр, онун дүзкүн вә јүксәк сәвијјәдә тәдрисини асанлашдырыр.

Мәтнин идеја вә бәдии хүсусијјәтләрини анчаг әсәри дүзкүн тәһлил нәтичәсиндә шакирдләрә чатдырмаг мүмкүндүр»[1].

Мүәллим анчаг бу вә ја буна бәнзәр чәһәтләр әсасында бәдии мәтни тәһлил едәркән, онлардакы бәдии сәнәткарлыг хүсусијјәтләрини дә ашкара чыхармаға вә шакирдләринә чатдырмаға сә'ј көстәрмәлидир. Һаггында данышдығымыз мәнзум һекајәдә исә буна кифајәт гәдәр имкан вә әсас вардыр. Имкан она көрә вардыр ки, бу мәнзум һекајә ән јүксәк бәдии сәнәткарлыг нүмунәләрини өзүндә тәчәссүм етдирән бир әсәрдир; әсас она көрә вардыр ки, мүәллим V синиф шакирдләринә јалныз вахтындан дүзкүн вә сәмәрәли истифадә етмәк јолу илә бәдии сәнәткарлыг барәсиндә мә'лумат вермәклә онларын јухары синифләрдә һәмин мәсәлә әтрафында чәтинликләрә мә'руз галмамаларына наил ола биләр.

Мәһз бу мәгсәдлә республикамызын габагчыл вә тәчрүбәли әдәбијјат мүәллимләри һәмин мәнзум һекајәнин тәдриси просесиндә бәдии сәнәткарлыг хүсусијјәтләринә дә ајрыча фикир верирләр. Мәсәлән, Кировабаддакы 5 нөмрәли орта мәктәбин әдәбијјат мүәллими Әшрәф Фәрзәлијевин иш тәчрүбәси бу чәһәтдән чох мараглыдыр. О, «Султан Сәнчәр вә гары» һекајәсинин бәдии сәнәткарлыг хүсусијјәтләринин тәһлилини ашағыдакы шәкилдә апарыр:

Мүәллим—Ушаглар, бир рәссам көзәл бир шәкил чәкмәк үчүн мүхтәлиф рәнкләрдән истифадә етдији кими, насир вә шаирләр дә мүәјјән әсәр јарадаркән сөзләрдән, бәдии тәсвир васитәләриндән истифадә едирләр. Әлбәттә, һәр һансы әсәрин әсас үстүнлүјү, һәр шејдән әввәл, орада һәјат һәгигәтинин нә дәрәчәдә дүзкүн әкс етдирилмәси онун идејалылығы илә мүәјјәнләшир. Мәһз буна көрә, бәдии сәнәткарлыг јазычынын һәјаты һәртәрәфли, дәриндән көрмәк вә әсәриндә әкс етдирмәк бачарығы илә үзви шәкилдә бағлыдыр. Һәр һансы әсәрин, хүсусилә, ше'рин бәдии үстүнлүкләрини, башга сөзлә јазычынын сәнәткарлығыны һеч дә ајры-ајры мүвәффәгијјәтли бәдии тә'јинләрдә (епитетләрдә) тәшбиһләрдә, мәчазларда, истиарәләрдә, мүбалиғәләрдә дејил, һәр шејдән әввәл, әсәрин үмуми руһунда вә идејасында ахтармаг лазымдыр.

Әкәр јазычы һәјат һәгигәтини дәриндән дәрк етмишсә, ону дахилән јашамышса, тәсвир вә тәрәннүм просесиндә мүва-

[1] Ч. Әһмәдов вә Ә. Әфәндизадә, V—VIII синифләрдә әдәбијјат тәдриси, Бакы, Азәртәдриснәшр, 1961, сәһ. 63—64.

фиг бәдии тәсвир васитәләрини јерли-јериндә ишләтмишсә, демәли һәмин јазычы сәнәткарлыгда даһа да камилләшәрәк, јеткин әсәрләр јаратмаға мүвәффәг олур. Бу чәһәтдән бөјүк сөз устады өлмәз сәнәткар Низами Кәнчәвинин јарадычылығы ән көзәл нүмунәдир.

Билдијимиз кими Низами өз әсәрләрини фарс дилиндә јазмаг мәчбуријјәтиндә галмышдыр. Ингилабдан сонра исә онун әсәрләри азәри дилинә тәрчүмә едилмишдир. Шаирин «Сирләр хәзинәси» әсәрини халг шаиримиз С. Рүстәм тәрчүмә етмишдир. Инди биз шаирин сәнәткарлыг хүсусијјәтләрилә анчаг тәрчүмәдән истифадә едәрәк таныш олачағыг.

Сонра мүәллим ше'рдә ишләнмиш поетик хүсусијјәтләри (ше'ри нәзмдән фәргләндирән әламәтләри), мәчази ифадәләри, ајры-ајры бәдии сәнәткарлыг хүсусијјәтләрини шакирдләри фәаллашдырмаг јолу илә (евристик үсулла) ајдынлашдырмаға вә шәрһ етмәјә чалышыр: Мүәллим һәмин мүсаһибәни нә шәкилдә апарыр? Бу суала чаваб вермәк мәгсәди илә ашағыда дәрсин схемини мүхтәсәр шәкилдә вермәк истәјирик:

Мүәллим—Ким мәнзумәдә ишләнмиш гафијәләрдән бир нечәсини мисал кәтирә биләр?

Шакирд—Бир кефли дарға кәлиб евимдә мәни **сөјдү,**
Салыб тәпик алтына дојунча дөјдү, **дөјдү.**

Бурадакы «сөјдү» вә «дөјдү» сөзләри гафијәләрдир.

Мүәллим—Ким мәнзум һекајәдә ишләнмиш рәдифләри мүәјјәнләшдирә биләр?

Шакирд—Аһ, сәндә нә әдаләт, нә мәрһәмәт көрүрәм,
Мән сәндә сонсуз өлүм вә әзијјәт **көрүрәм.**

Бурада гафијәләрдән сонра ишләнмиш «көрүрәм» сөзләри рәдифләрдир.

Мүәллим—Чаваб доғрудур. Ким дејәр бәдии мәчаз нәјә дејилир?

Шакирд—Сөзләрин јалныз мүстәгим, һәгиги мә'нада дејил, ејни заманда мәчази (гејри-һәгиги) мә'наларда ишләнмәсинә мәчаз дејилир. Мәсәлән, «ити бычаг» һәгиги мә'нада, «ити көзләр» мәчази мә'нададыр.

Мүәллим—Доғрудур, буну да билмәк лазымдыр ки, мәчази мә'нада ишләнән сөзләр охучу вә динләјичиләрә даһа чох дәрин тә'сир көстәрир.

Инди исә биз бу мәнзум һекајәдә мәчази мә'нада ишләнмиш бә'зи сөз вә ифадәләри тапыб мүәјјәнләшдирмәјә чалышмалыјыг.

Мүәллим—Ким дејәр ше'рдә нә кими мәчази ифадәләр вар?

Шакирд—Зүлм едиб бир гарыја чох уддурмушлар ган.
Бурада «ган уддурмаг» мәчази ифадәдир.

Шакирд—Евимин гапысына зүлмүн мөһрүнү вурду.
Бурада «зүлмүн мөһрү» мәчази ифадәдир.

Мә'лумдур ки, «зүлмүн мөһрү» јохдур вә шаир бурада кимсәсиз гарынын башына кәтирилән фәлакәтә ишарә етмишдир.

Шакирд—Өзүмү итирмишәм, галмамышдыр мәндә чан.

Шакирд—Сән һөкмдар олмусан јетишәсән һараја,
Даим мәлһәм гојасан вурулан һәр јараја.

Шакирд—Урәкдән мәзлумларын үрәјинә гулас ас.

Мүәллим—Көстәрилән мисалларын һамысы доғрудур. Инди билмәлијик ки, мәчазын ики садә нөвү вардыр: тәшбиһ вә истиарә (епитет). Ким һәмин мәнзум һекајәдә ишләнмиш бәнзәтмәләрә (тәшбиһләрә) мисал кәтирә биләр?

Шакирд—Гарылары талајыб гырдырма кәл ачындан,
Онларын кәл утан бир **гар кими ағ сачындан.**

Шакирд—Әдаләт чырағындыр јолунда, олма нашы.

Мүәллим—Мисаллар доғрудур. Ким дејәр, ше'рдә һансы епитетләр ишләнмишдир?

Шакирд—Бу јаралы синәмдән бир дә ахтыдылар ган,—мисрасындакы «јаралы синә» епитетдир.

Мүәллим—Ше'рдә бә'зи тәзадлара да раст кәлирик. Ким һәмин тәзадлардан бир нечәсини мисал көстәрә биләр?

Шакирд—Сән бир гулсан едирсән **падшаһлыг** иддәасы

Шакирд—Сонракы парчада ишләнмиш «абад», «мәс'уд», «шад» сөзләри илә «алт-үст» кәлмәләри дә тәзад тәшкил едир. Бу тәзадлар исә шаһын гәддар һәрәкәт вә әмәлләрини чох јахшы сәчијјәләндирир.

Шакирд—Еј шаһ! Дадә чатмасан, **олуркән гәлбим кабаб**

Шакирд—Әкинчинин хырманы дәнсиз галды сәнинлә.

Шакирд—Чәкин, чарәсизләрин дағытма вар-јохуну,
Бәлкә, о **гәмлиләрин јемәјәсән охуну**

Шакирд—Унутма ки, **дүнјаны фәтһ етмәјә ачарсан**

Мүәллим—Ким дејәр бәдии (риторик) суал нәдир вә нә мәгсәдлә ишләдилир?

Шакирд— Чаваб алмаг мәгсәди илә дејил, ифадәнин тә'сир гүввәсини даһа да артырмаг мәгсәди илә ишләдилән суаллара бәдии суал дејилир.

Мүәллим—Ким һәмин парчадакы бәдии суаллары тапыб көстәрә биләр?

Шакирд—«Еј падшаһ! Бу һәгарәт сығармы јерә, көјә?» вә јахуд:

Дарғанын сәрхошлуғу олмуш бу ишә маја,
Бәс нијә мән јазығы салыр гысма-боғмаја?

Шакирд—Вилајәти сојаркән падшаһын адамлары,
Чинајәткар оларммы бунда мәкәр бир гары?

Шакирд—Сән ки, һәр бир бучаға ох атырсан бу гәдәр
Ачларын гарғышындан, сөјлә гафилсән мәкәр?

вә јахуд:

Унутма ки, дүнјаны фәһт етмәјә ачарсан,
Дүнјада зүлм етмәјә јаранмыш мәкәр инсан?

Мүәллим—Мисал кәтирдијиниз бејтләрин һамысы бәдии суаллара јахшы нүмунәләрдир. Биз һәмин бејтләри бир даһа нәзәрдән кечирдикдә, онларын ифадәнин тә'сир гүввәсини нечә артырмасынын шаһиди олуруг.

БУ КИТАБЛАРЫ ОХУМАҒЫ МӘСЛӘҺӘТ БИЛИРИК

«АНА ДИЛИ ДӘРСЛӘРИНДӘ ШАКИРДЛӘРИН НИТГИНИ ИНКИШАФ ЕТДИРМӘК ЈОЛЛАРЫ» (V—VIII синифләр)

Б. Әһмәдовун «Маариф» нәшријјаты тәрәфиндән бурахылмыш «Ана дили дәрсләриндә шакирдләрин нитгини инкишаф етдирмәк јоллары» китабынын киришиндә «Бир нечә сөз» башлығы алтында кедән сөһбәтдә дејилир:

«Мәктәбдә тә'лим фәнләринин гаршысында дуран мүһүм вәзифәләрдән бири мәһз шакирдләрин тәфәккүрүнү вә нитгини инкишаф етдирмәкдир. Нитг инкишафы дедикдә, бир тәрәфдән шакирдин ифадә едәчәји фикри дәриндән мәнимсәмәси, ону ајдын, дәгиг, тә'сирли вә шәраитә ујғун шәкилдә (јә'ни јеринә көрә јығчам, кениш, динләјичиләрин сәвијјәсинә ујғун вә с.) ифадә етмәси, дикәр тәрәфдән исә башгаларынын нитгиндә ифадә едилән мә'наны дүзкүн гаврамасы, дәрк етмәси нәзәрдә тутулур. Көрүндүјү кими, һәр ики һалда нитгин әсасыны мә'на (фикир) тәшкил едир: биринчи һалда шакирдин фикри дүзкүн мәнимсәмәси вә ону башгаларына дүзкүн чатдырмасы, икинчи һалда исә башгаларынын фикрини доғру дәрк етмәси нәзәрдә тутулур. Елә буна көрә дә нитг инкишафында онун әсасыны тәшкил едән мә'нанын (јә'ни фикрин, мәзмунун) дүзкүн мәнимсәнилмәсинә наил олмаг бөјүк әһәмијјәтә маликдир...»

3 фәсилдән ибарәт олан һәмин китабын биринчи фәслиндә нитг инкишафы мәсәләсинин мөвчуд дәрсликләрдә, мәктәб тәчрүбәсиндә гојулмуш експериментин тәшкили вә кечирилмәсиндән данышылыр.

Икинчи фәсилдә шакирдләрин лүғәт еһтијатыны зәнкинләшдирмәк јоллары һаггында сөһбәт кедир.

Үчүнчү фәсилдә шакирдләрин рабитәли нитг вәрдишләрини инкишаф етдирмәк јоллары вә с. мәсәләләриндән бәһс олунур.

Китабда шакирдләрин лүғәт еһтијатыны зәнкинләшдирмәк, ифадәли оху, чүмлә гурмаг, еләчә дә рабитәли нитг вәрдишләрини инкишаф етдирмәк јоллары вә методлары конкрет материаллар әсасында көстәрилир.

Әсәрдә мүәллифин ирәли сүрдүјү фикирләр республикамызын бир сыра мәктәбләриндә експериментал шәкилдә јохланылмыш вә мүсбәт нәтичәләр әлдә едилмишдир.

✦

«ЕЛМИ-КҮТЛӘВИ МАТЕРИАЛЛАРЫН ИЗАҺЛЫ ГИРАӘТИ»

(I—III синифләрдә)

Бу китабча әсасән ибтидаи мәктәб мүәллимләри үчүн бурахылмышдыр. Китабчада ибтидаи синифләрдә изаһлы гираәтин әһәмијјәтиндән вә онун сәмәрәли тәшкили јолларындан бәһс олунур.

Мүәллиф көстәрир ки, елми-күтләви мәтнләрин мәзмунуну шакирдләрә дәриндән мәнимсәтмәк вә дәрк етдирмәкдән өтрү, мүәллимин гаршысында дуран әсас мәсәлә дәрсин сәмәрәли тәшкилидир. Бу-

нун үчүн мүәллим ашағыдакы зәрури шәртләрә әмәл етмәлидир:
1. Мүәллимин дәрсә һазырлашмасы.
2. Елми-күтләви материалларын һәјатла әлагәләндирилмәси.
3. Шакирдләрин мүстәгиллик вә фәаллығынын инкишаф етдирилмәси.

Сонра мүәллиф һәмин шәртләри ајры-ајрылыгда изаһ едир. Мүәллимин дәрсә һазырлашмасындан бәһс едәрәк јазыр ки, тә'лим кејфијјәтинин јүксәк олмасы үчүн мүәллимин дәрсә һазырлашмасы чох чидди бир мәсәләдир. Бунун үчүн мүәллим ашағыдакылара әмәл етмәлидир:
1. Мүәллимин бүтүн тәдрис илинә һазырлығы.
2. Конкрет мөвзуларын тәдрисинә һазырлығы.

Мүәллим тәдрис илинә һазырлыг ишинә тәдричән, кечән дәрс или гуртардыгдан сонра башламалыдыр. Бу һазырлыг мәрһәләсиндә тәдрис или әрзиндә тә'лимин кејфијјәтинә тә'сир көстәрән үмуми мәсәләләр нәзәрдән кечирилир.

Елми-күтләви материалларын һәјатла әлагәләндирилмәсиндән бәһс едән мүәллиф көстәрир ки, шакирдләр елмләрин әсасыны о заман шүурлу мәнимсәјәр вә онларын билији о заман мөһкәм олар ки, синифдә верилән һәр бир билик һәјаты фактларла јахшы әлагәләндирилсин. Ибтидаи синифләрдә һәјаты мүшаһидә габилијјәтини вәрдиш һалына салмаг тәләбаты верилән нәзәри биликләрин һәјатла әлагәләндирилмәсини вачиб бир мәсәлә кими гаршыја гојур. Гираәт материалынын һәјатла әлагәләндирилмәсиндә екскурсија, мүшаһидә, әшја дәрсләри, әјани вәсаит вә с. мүһүм рол ојнајыр.

I—III синифләрдә елми-күтләви материалларын гираәтинин тәшкилиндән бәһс едән мүәллиф көстәрир ки, һәмин синифләрдә елми-күтләви материалларын өјрәдилмәсинә һәср олунмуш гираәт дәрси ашағыдакы планда апарылмалыдыр:
1. Кириш мүсаһибәси;
2. Мәтнин шакирдләр тәрәфиндән һиссә-һиссә охунмасы;
3. Луғәт үзәриндә иш;
4. Мәтнин тәкрар гираәти;
5. План тәртиби;
6. Мәтнин шакирдләр тәрәфиндән нағыл едилмәси;
7. Үмумиләшдиричи мүсаһибә вә нәтичә.

Бу мәрһәләләрин һәр биринин өзүнәмәхсус хүсусијјәтләри вар вә онун гаршысында конкрет бир вәзифә дурур.

Мүәллиф бу мәрһәләләри дә ајры-ајрылыгда конкрет нүмунәләр әсасында изаһ едир. Бу һагдакы фикрини јекунлашдыран мүәллиф белә бир нәтичә чыхарыр:

— Мүәллим һәр бир елми-күтләви мәтнин үзәриндә лазыми иш апардыгдан сонра ону үмумиләшдирмәли, ондан лазыми нәтичә чыхарыб шакирдләрә чатдырмалыдыр.

Мүәллиф, елми-күтләви мәтнләрин изаһлы гираәтинин тәшкили вә онларын јахшы мәнимсәнилмәси үчүн әсас мәрһәләләри изаһ етмәклә јанашы ајры-ајры синифләрдә бир мәтнин гираәти нүмунәсини вермәклә, гејд едир ки, мүәллим бу нүмунәләрдән өзү үчүн даһа конкрет нәтичә чыхара билер вә апарылачаг иши конкрет тәсәввүр едәр.

Әсәрин мүәллифи Ш. Микајыловдур.

✦

«II СИНИФДӘ ШАКИРДЛӘРИН ЛУҒӘТ ЕҺТИЈАТЛАРЫНЫН ЗӘНКИНЛӘШДИРИЛМӘСИ»

Ибтидаи синифләрдә шакирдләрин һәртәрәфли инкишафынын мүһүм васитәләриндән бири дә шакирдләрин луғәт еһтијатынын зәнкинләшдирилмәси мәсәләсидир. Шакирдләрин нитгинин инкишаф етдирилмәси ана дили тәдрисинин гаршысында дуран ән мүһүм мәсәләләрдән бридир. Нитг инкишафында башлыча јерләрдән бирини луғәт үзрә апарылан ишләр тутур. Сөз еһтијатыны мүнтәзәм сурәтдә артырмадан шакирдләрин нитгини зәнкинләшдирмәк вә инкишаф етдирмәк мүмкү идејилдир. Луғәт еһтијатынын касыблығы нитгин зәифлијинә, сөнүклүјүнә, дајазлығына, бир сыра һалларда анлашылмазлығына сәбәб олур. Буна көрә дә мүәллим гираәтлә әлагәдар луғәт үзрә иш апараркән шакирдләрин сөз еһтијатыны зәнкинләшдирмәк, дәгигләшдирмәк вә фәаллашдырмаг мәгсәди илә кәркин әмәк сәрф етмәлидир.

М. Мәммәдовун «Маариф» нәшријјаты тәрәфиндән бурахылан «II синифдә шакирдләрин луғәт еһтијатларынын зәнкинләшдирилмәси» адлы китабчасында бәдии мәтнләрин гираәти илә әлагәдар II синиф шакирдләринин луғәт еһтијатынын зәнкинләшдирилмәси јолларындан бәһс олунур.

Һәмин китабчанын мүндәричаты беләдир:

Бир нечә сөз. Луғәт үзрә ишин нитг инкишафында ролу. Чәтин сөзләр үзәриндә иш. Чәтин сөзләрин мүәјјәнләшдирилмәси. Чәтин сөзләрин изаһ едилмәсиндә истифадә олунан васитә вә үсуллар. Јени сөзләрин луғәтдә фәаллашдырылмасы үзәриндә иш. Синоним, аноним сөзләр үзәриндә иш. Образлы сөз вә ифадәләр үзәриндә иш. Тематик луғәт үзрә апарылан иш вә и. а.

Мүәллиф, луғәт үзрә иш һаггындакы шәрһ вә изаһыны белә бир нәтичә илә јекунлашдырыр:

Көрүндүјү кими, ашағы синифләрдә луғәт ишинин мәзмуну јухары синифләрдә апарылан луғәт ишиндән әсаслы сурәтдә фәргләнир, белә ки, һәмин синифләрдә јалныз чәтин сөзләрин луғәтинин јазылмасы илә мәһдудлашмаг олмаз. Фикримизчә, бу синифләрдә «Луғәт дәфтәри» илә бәрабәр «Гираәт вә нитг инкишафы дәфтәри»нин апарылмасы да мәгсәдәујғундур. Белә ки, һәмин дәфтәрдә гираәтлә әлагәдар нитг инкишафы үзрә даһа кениш иш апарылмалыдыр.

✦

«ӘДӘБИЈЈАТ ДӘРСЛӘРИНДӘ БӘДИИ ТӘҺЛИЛ»

Орта мәктәбдә кечилән бәдии әсәрләрин идеја мәзмунуну шакирдләрә даһа дәриндән баша салмаг, онларын естетик зөвгүнү, нитгини инкишаф етдирмәк үчүн әдәбијјат дәрсләриндә бәдии тәһлилә кениш јер верилир. Мәсәләнин белә мүһүм вә чидди олмасына бахмајараг, бә'зи мүәллимләр әдәби әсәрләрин тәдриси заманы ичтимаи тәһлилә даһа чох јер верир, бәдии хүсусијјәтләр, сәнәткарлыг мәсәләләринин өјрәдилмәсини лазымынча гијмәтләндирмирләр. Буна көрә дә бә'зи мәктәбләрдә шакирдләр әдәби әсәрләрдә тәблиғ олунан идејаны јахшы ајдынлашдыра билмир, сурәтләрин характерини дәриндән гијмәтләндирмәкдә чәтинлик чәкирләр. Бә'зән белә һаллар да мүшаһидә олунур ки, шакирдләр әсәрин мәзмунуну, гәһрәманларын

һәјат јолуну вә с. билдикләри һалда, јазычынын һадисә вә характер јарадаркән өз бәдии имканларындан нечә истифадә етдијини, типик характер вә һәјати конфликт јаратмаг үчүн онун мәһз һансы јарадычылыг ахтарышлары апардығыны вә с. изаһ етмәкдә чәтинлик чәкирләр. Шакирдләрлә апарылан бу чүр сөһбәтләр, јазы ишләринин нәтичәләри көстәрир ки, онларын бәдии зөвгү ашағы, бәдии әсәрләрин идеја мәзмуну барәдә тәсәввүрләри сәтһи вә биртәрәфли олур. Бу нөгсанларын сәбәби бир тәрәфдән бә'зи мүәллимләрин әдәбијјат дәрсләриндә бәдии тәһлилин рол вә әһәмијјәтини гијмәтләндирмәмәләридирсә, дикәр тәрәфдән дәрсликләримиздә, еләчә дә методик әдәбијјатда бәдии тәһлил мәсәләләринә лазымынча јер верилмәмәсидир.

Бу саһәдә методик әдәбијјатын да чох аз олдуғуну гејд етмәк лазымдыр.

Педагожи елмләр намизәди Ч. Әһмәдовун јахынларда нәшр едилмиш «Әдәбијјат дәрсләриндә бәдии тәһлил» адлы әсәри бу саһәдә олан чәтинлији гисмән дә олса арадан галдырачагдыр.

«Әдәбијјат дәрсләриндә бәдии тәһлил» әсәриндә бәдии тәһлилин вачиб мәсәләләриндән бәһс олунур.

Китаб үч фәсилдән ибарәтдир.

Биринчи фәсил «Бәдии әсәрләрин тәдрисиндә мәзмун вә форма вәһдәтинин ролу» адланыр. Бурада мәктәбдә әдәби әсәрләрин бәдии тәһлили тәчрүбәсиндән бәһс олунур.

Икинчи фәсил «Бәдии образларын тәһлилиндә сәнәткарлыг мәсәләләринин өјрәдилмәси» адланыр ки, бурада образын портрети, образын һәјат јолу, образын мә'нәви аләминин јарадылмасы, мүсбәт характерли образларын мә'нәви аләми, мәнфи характерли образларын мә'нәви аләми, образын дүнјакөрүшү мәсәләләри изаһ олунур.

Үчүнчү фәсил «Бәдии әсәрин сүжети вә композисијасы үзәриндә апарылан ишләр» адланыр ки, бурада да бәдии әсәрдә сүжет вә композисијанын әһәмијјәти, бәдии әсәрин сүжети үзәриндә иш, јазычынын сүжет гурмаг бачарығы, шакирдләри сүжетин үнсүрләри үзәриндә нечә ишләтмәли, «Вагиф», «1905-чи илдә» пјесләринин бәдии тәһлили мәсәләләри ајдынлашдырылыр.

«ШАКИРДЛӘРИН СИНИФДӘНХАРИЧ ОХУСУ»

Коммунизм чәмијјәтиндә јашајыб јаратмаға габил олан јени инсанын дүзкүн тәрбијә едилмәсиндә синифлә јанашы синифдәнхарич ишләрин — о чүмләдән синифдәнхарич охунун да ролу хејли бөјүкдүр.

Буна көрә дә габагчыл мүәллимләр синифдәнхарич оху заманы да китабын билик мәнбәји олмасыны, гүввәтли идеја, мә'нәви, әхлаги тә'сир васитәси олдуғуну, инсанларда јүксәк кејфијјәтләр формалашмасында күчлү васитә олдуғуну шакирдләрә баша салырлар. Хүсусилә дүшүнмәјә вадар едән, јүксәк емосионал тә'сир күчүнә малик олан китаблары охумағы—һәгиги, елми, материалист дүнјабахышы јарадан, инкишаф етдирән ичтимаи-фајдалы фәалијјәтә руһландыран, әмәк мәһсулдарлығынын артмасына көмәк едән китаблары гијмәтләндирмәк вә охумаг даһа чох вачиб олдуғуну ушаглара баша салырлар. Һәм дә буну гуру, чансыхычы сөзләрлә дејил, шакирдләрин јаш вә билик сәвијјәләринә ујғун олан бир дил илә онлара изаһ едирләр.

Мәһз бунун үчүндүр ки, габагчыл мүәллимләрин дәрс дедији шакирдләр китабы севир, ону јүксәк гијмәтләндирир, мүнтәзәм охујур вә һәр бири һаггында мүстәгил мүһакимә јүрүтмәји, фикир сөјләмәји бачарырлар.

Бундан әлавә, китабын охучулары јахшы баша дүшүрләр ки, халгларымыз арасындакы мөһкәм достлуг, бүтүн тарихи гәләбәләримизин рәһни олан бу сарсылмаз достлуг мәғлубедилмәз бир гүввәјә чеврилмишдир. Бу достлуғун мөһкәмләнмәсиндә халгларымызын газандыглары бөјүк гәләбәләри, көзәл инсани хүсусијјәтләри, нәчиб әмәлләри тәблиғ етмәк ишиндә билик мәнбәји олан китаб да бөјүк рол ојнајыр.

Бөјүк совет педагогу Н. К. Крупскаја китаб охумағын әһәмијјәтиндән данышаркән гејд етмишдир ки, инсан, үмумијјәтлә, охумаг истәјир, лакин нәји охумаг, нәји өјрәнмәк лазым олдуғуну билмир. Бу, доғрудан да беләдир. Мәһз буну нәзәрә алараг габагчыл мүәллимләр мәктәблиләрин китаб охумаларына даима лазыми истигамәт верир, дүзкүн јол көстәрирләр. Китаб сечмәкдә, өз мүталиә вәрдишини артырмагда, естетик зөвгүнү инкишаф етдирмәкдә, онун дахили мә'насыны ачыб көстәрмәкдә өз шакирдләринә һәмишә көмәк вә јардым көстәрирләр.

Габагчыл мүәллимләр һәм дә бу иши елә тәшкил едирләр ки, бу, шакирдләрин дәрсдә алдыглары билији мөһкәмләндирир, онларын фәаллығыны артырыр, сәмәрәли истираһәтләринә хидмәт етмиш олур.

Одур ки, мәктәблиәлрин синифдәнхарич охусуну сәмәрәли тәшкил етмәк мүһүм әһәмијјәтә маликдир.

Бу мә'нада Зәһра Әлијеванын «Маариф» нәшријјаты тәрәфиндән нәшр олунан «Шакирдләрин синифдәнхарич охусу» адлы китабча диггәти чәлб едир.

Һәмин китабчада синифдәнхарич охунун форма вә методлары гысача шәрһ олунур. Мүәллиф өз охучусуна белә бир суалла мүрачиәт едир:

Синифдәнхарич һансы мәшғәләләри кечирмәк олар?

Һәмин суала чаваб олараг мүәллиф јазыр ки, синифдәнхарич охуја һәср едилән мүхтәлиф мәшғәләләр кечирмәк олар. Әдәби сәһәрчикләр, мәсләһәт, тематик, охучу конфранслары, диспут, әдәби-бәдии кечәләр, көрүшләр кечирмәк, охунан әсәрин мүзакирәсини тәшкил етмәк синифдәнхарич охунун һәјата кечирилмәси үчүн бөјүк әһәмијјәтә маликдир.

Сонра мүәллиф бу мәшғәләләрин нечә тәшкил едилмәси вә кечирилмәсини изаһ едир, јери кәлдикчә республиканын габагчыл мүәллимләринин мүсбәт иш тәчрүбәләриндән дә нүмунәләр кәтирир.

Мүәллиф әсәрини бу сөзләрлә јекунлашдырыр:

Һәр дәрс илинин сонунда мәктәбдә синифдәнхарич оху илә әлагәдар олараг апарылмыш ишләрә јекун вурулмалыдыр. Бу мәгсәдлә дә јекун конфрансы кечирилмәлидир.

«ӘДӘБИЈЈАТ ДӘРСЛӘРИНДӘ ӘЈАНИЛИКДӘН ИСТИФАДӘ»

Көркәмли чех педагогу Јан Амос Коменски дејирди ки, тәдрис әјани олмалыдыр, ушаглары сөзләрлә дејил, шејләрлә өјрәтмәк лазымдыр.

Бөјүк рус јазычысы В. Г. Белински исә ушагларын инкишаф етмәсиндә әјанилији әсас һесаб едир, ону «тә'лимдә вачиб вә ҝүдрәтли көмәкчи» адландырырды. Белински дејирди ки, тә'лимдә әјанилијин әсас вәзифәси «ушағын өјрәндији фәнләрин көрүнүшүнүн вә сурәтинин нүмајиши илә онун јаддашына вә ағлына көмәк етмәкдир» (сечилмиш педагожи әсәрләри, М. РСФСР ПЕА нәшријјаты, 1948, сәһ. 193).

Дәрсин әјани шәкилдә кечирилмәси шакирдләрин һафизәсиндә һеч бир думанлы јер гојмур. Мөвзулар нағылчылыгдан, гуру шәрһчиликдән хилас олур. Шакирдләр мөвзуну, еләчә дә ајры-ајры һадисәләри мүкәммәл гаврајыр, онлары узун заман јадда сахлаја билирләр.

Республикамызын габагчыл мүәллимләри өз фәнләринин тәдрисиндә бејнәлмиләлчиликдән, вәтәнпәрвәрликдән, достлуг вә јолдашлыгдан бәһс едән әсәрләрин тәдрисиндә дә әјани васитәдән кениш истифадә едирләр.

Әјанилик дәрсин чанлы, мараглы олмасына, тә'лим материалларынын асан вә мөһкәм мәнимсәнилмәсинә имкан верир, тәдрис заманы гаршыја чыхан чәтинликләри асан јолларла шакирдләрә чатдырмагда мүәллимин ишини јүнкүлләшдирир.

Бу мә'нада «Маариф» нәшријјатынын јени бурахдығы «Әдәбијјат дәрсләриндә әјаниликдән истифадә» китабчасынын бөјүк әһәмијјәти вардыр.

Бу китабчада мүәллиф бәдии әдәбијјат, јазычыларын тәрчүмеји-һалы вә һәмчинин елми-естетик характер дашыјан материаллары изаһ едәркән әјаниликдән сәмәрәли истифадә олунмасы јолларыны өз тәчрүбәси әсасында көстәрир. О, јазыр ки, М. Ә. Сабирин «Тәранеји-әсиланә» ше'рини кечәркән рәссам Ә. Әзимзадәнин һәмин сатира илә әлагәдар чәкдији карикатураны да әјани васит кими синфә кәтирмишдир. Шәкли нүмајиш етдирәркән мә'лум олмушдур ки, шакирдләр рәссамын бачарығыны, сатиранын идејасыны чәтин изаһ едирләр. Бунун үчүн мүәллим шәкил үзрә ашағыдакы мүсаһибәни тәшкил етмишдир:

Мүәллим — Карикатурада һадисәләр һарада тәсвир олунур?

Шакирд — Карикатурада һадисәләр саһибкарын евиндә тәсвир олунур.

Мүәллим — Буну нәдән билмәк олур?

Шакирд — Буну дөшәмәјә салынмыш ал-әлван халыдан, јумшаг креслодан, саһибкарын өз ханымы илә үзбәүз әјләшиб шадлыг етмәсиндән, диварларын мәнзилә мәхсус бәзәјиндән вә с. билмәк олар.

Мүәллим — Карикатурада фәһләләрин әһвали-руһијјәси вә портретләри нечә тәсвир едилмишдир?

Шакирд — Карикатурада үч фәһлә шәкли чәкилмишдир. Онларын ајагларында узунбоғаз чәкмә, икисинин башында папаг, биринин башында исә архачын вардыр. Өн планда верилән ики фәһләдән бири чох пәришан һалда дүшүнчәјә далмыш, о бири исә иддиалы бир көркәмдә тәсвир олунмушдур. О, саһибкардан өз һүгугуну, һаггыны тәләб едир, санки башга јолдашларынын да адындан данышыр. Үчүнчү фәһлә исә арха планда көстәрилир. О, тәәччүблү көркәмлә фәһлә јолдашы илә саһибкар арасында кедән мүбаһисәләри динләјир.

Мүәллим — Бәс карикатурада саһибкарын портрети вә характери нечә тәсвир олунмушдур?

Шакирд — Саһибкар јумшаг креслода ајағыны ајағынын үстүнә ашырыб отурмушдур. Онун әјниндә пижама, сол әлиндә шәраб долу ҝәдәһ, башында бухара папағы вардыр.

Мүәллим — Бәс рәссам онун фәһләләрә гәзәбини, һирсли олдуғуну нечә көстәрмишдир?

Шакирд — Саһибкарын һирс вә гәзәби онун сир-сифәтиндә јахшы ифадә олунмушдур. Рәссам сатирадакы «Нә сохулмусан араја, а башы бәлалы фәһлә?! Нә хәјал илә олубсан белә иддиалы, фә'лә?!» бәдии суал вә нидаларла саһибкарын зәһмәт адамларына һәгарәтлә бахмасыны сәнәткарлыгла әкс етдирә билмишдир.

Белә суал-чавабдан сонра мүәллиф јазыр ки, карикатурада рәсм едилмиш ханымын тәәччүблү вә бир гәдәр дә һәјәчанлы вә нараһат көркәминә, ев әшјаларынын, хүсусилә јумшаг креслонун мил-мил өртүкдә чәкилмәсинә вә с. диггәт јетирмәк дәрсдә шакирдләри шәкил үзәриндә ишләтмәк, онлары рәсм әсәрләрини «охумаға» истигамәтләндирмәк үчүн фајдалы олду.

Дәрсин бу чүр тәшкили шакирдләрдә шәкил үзрә мүстәгил фикир сөјләмәк, мүлаһизә јүрүтмәк, дүшүнмәк бачарығы јарадыр. Тәбиидир ки, бу да онларын мәнтиги мүһакимәләринин инкишафына чох көмәк едир.

Китабчада бир чох рәнкарәнк дәрс нүмунәләри верилмишдир.

Мүәллиф әјанилијин нөвләри вә әдәбијјат дәрсләриндә бунлардан истифадә тәчрүбәсиндән бәһс едир, чанлы нүмунәләр кәтирир.

Шифаһи халг әдәбијјаты вә тәрчүмеји-һал материалларынын тәдрисиндә әјаниликдән истифадә тәчрүбәсиндән бәһс едәркән портретләр, синхроник чәдвәлләр, хатирә вә мемуарлардан нечә истифадә етмәсини конкрет нүмунәләр әсасында шәрһ едир.

Бәдии әсәрләрин тәдрисиндә әјаниликдән истифадә тәчрүбәсиндән бәһс едәркән мүәллиф V—VIII синифләрдә бәдии әсәрләрин тәдриси илә әлагәдар олараг истифадә едилән әјани васитләр, јухары синифләрдә бәдии әсәрләрин тәдриси илә әлагәдар олараг әјани васитләрдән истифадә, ајры-ајры әсәрләрин тәдриси заманы истифадә едилән әјани васитләр, ичмал јолла өјрәдилән әсәрләрин тәдриси заманы истифадә едилән әјани васитләр үзәриндә әсаслы дурур вә бунлары конкрет нүмунәләр әсасында китабда әкс етдирир.

Китабча орта мәктәбләрин әдәбијјат мүәллимләри үчүндүр. Онун мүәллифи Сәлтәнәт Әлијева јолдашдыр.

✦

«ЕСТЕТИК ТӘРБИЈӘ, АИЛӘ ВӘ МӘКТӘБ»

Мәктәблиләрин коммунист тәрбијәсиндә естетик тәрбијә мүһүм јер тутур. Естетик тәрбијә гаршысында дуран вәзифә, кәнч нәслин бәдии зөвгүнү инкишаф етдирмәкдән, ушагларымыза көзәллијин маһијјәтини ајдынлашдырмагдан вә онлары көзәллијин јарадычылары кими јетишдирмәкдән ибарәтдир.

Естетик тәрбијә шакирдләрә бир чох нәчиб сифәтләрлә јанашы, бәдии бахышлар ашылајыр, онларда көзәллији севмәк һиссини инкишаф етдирир, һәјаты дәриндән дујмағы өјрәдир, инчәсәнәт әсәрләри һаггында дүзкүн тәсәввүр вә рә'ј јарадыр.

Мәктәбдә шакирдләрә бәдии зөвгүн ашыланмасы һәм фәнләрин тәдриси заманы, һәм синифдәнхарич тәдбирләрдә, һәм дә аиләдә тәрбијә олунур.

Көрүндүјү кими, естетик тәрбијәнин ролу вә әһәмијјәти чох бөјүкдүр.

Мүәллиф М. Чәфәров мәктәблиләрин тәрбијәсиндә естетика вә естетик тәрбијәнин бөјүк әһәмијјәтини нәзәрә алараг, «Естетик тәрбијә, аилә вә мәктәб» адлы әсәр јазмышдыр.

Бу әсәрдә орта мәктәбләрин V—X синифләринин әдәбијјат дәрсләриндә естетик тәрбијәнин ролу вә әһәмијјәти көстәрилир.

Китабчада дејилир ки, индики шәраитдә кәләчәјимиз олан јени нәслин һәр чәһәтдән мүасир руһда тәрбијәси хүсуси, һәм дә сијаси әһәмијјәт кәсб едир. Бу нәсил елә тәрбијә едилмәлидир ки, һәр һансы иртича илә тәрәггинин үз-үзә кәлдији чаһаншүмул мәфкурә мүбаризәләринин әсил маһијјәтини дүзкүн дәрк едиб, һәјатда өз мөвгеини гәт'и мүәјјәнләшдирә билсин. Һәгигәтә, әдаләтә, көзәллијә вә тәрәггијә хидмәт етмәјә һәртәрәфли һазыр олсун вә унутмасын ки, мүасир һәјатла ајаглаша билмәк, јенилијә, көзәллијә һәссас, көһнәлијә, ејбәчәрлијә амансыз олмаг, инсанлыг үчүн, халг, вәтән үчүн хејирли ишләр көрмәк, даима ирәлијә бахмаг, бу күнүн даһа парлаг кәләчәји һаггында дүшүнмәк вә чарпышмаг онун һәјатынын әсил мә'насыдыр.

Белә бир тәрбијәнин мүһүм васитәләриндән бири дә үмумијјәтлә естетик тәрбијә вә хүсусән аилә вә мәктәбдәки естетик тәрбијәдир. Бу тәрбијәнин хүсуси вәзифәләри вардыр.

Естетик тәрбијә үмуми тәрбијәнин елә бир саһәсидир ки, шәхсијјәтин һәртәрәфли, аһәнкдар сурәтдә инкишаф етдирилмәсинә көмәк едиб, алимликлә адамлығы тамамлајыр, тәрбијә едилән фәрддә инсанлыға хас олан бүтүн әламәтләри бирләшдирир.

«Естетик тәрбијә, аилә вә мәктәб» китабчасында аиләдә вә мәктәбдә естетик тәрбијәдән бәһс олунур.

Китабча дөрд фәсилдән вә «Мүгәддимә»дән ибарәтдир.

Биринчи фәсилдә «Естетика бир елм кими» башлығы алтында естетика елминә верилән тә'рифләр. Естетиканын башга елмләрә мүнасибәти. Естетикада ики әсас чәрәјан мәсәләләриндән бәһс олунур.

Икинчи фәсилдә «Естетик тәрбијәнин мәгсәди» башлығы алтында естетик тәрбијә јарадычылыға руһландыран амилдир, естетик зөвг мә'нәви көзәлликдир вә с. мәсәләләр шәрһ олунур.

Үчүнчү фәсилдә «Естетик тәрбијәнин васитәләри» башлығы алтында аилә көзәллик һисси тәрбијәсинин илк мәктәбидир, аилә вә бағча ушаглары мәктәбә, мәктәб исә һәјата һазырлајыр. Мәктәб көзәллијин сиррләрини өјрәдир вә с. мәсәләләр ајдынлашдырылыр.

Дөрдүнчү фәсилдә «Бәдии әдәбијјат вә естетик тәрбијә» башлығы алтында мәктәбдә әдәбијјат тәрбијә васитәсидир, мәктәбдә әдәбијјат һәм дә тә'лим фәннидир, әдәбијјат көзәл данышмаг вә көзәл јазмаг вәрдишини тәрбијә едир вә с. мәсәләләрдән бәһс олунур.

Китабчанын мүәллифи филоложи елмләр доктору М. Чәфәровдур.

✦

С. ВУРҒУН—СЕЧИЛМИШ ӘСӘРЛӘРИ

Бәшәрин вичданы, ешги, үрәји,
Зеһни, дүшүнчәси, фикри, диләји,
Бүтүн јер үзүнүн хош кәләчәји,
Һәр зөвгү, сәфасы—партијамыздыр!

Одур илһамчысы ше'рин, сәнәтин,
Дағ үстә дағ гојан зеһнин, зәһмәтин.
Бир бајраг алтында јүз мин милләтин
Гардашлыг дүнјасы—партијамыздыр!

Халг шаири С. Вурғунун Азәрнәшр тәрәфиндән ики чилддә бурахылмыш сечилмиш әсәрләринин биринчи чилди јухарыда ситат кәтирдијимиз һәмин ше'рлә башланыр.

Биринчи чилддә шаирин ше'рләри дахил едилмишдир. Бу ше'рләр сырасында «Заманын бајрагдары» башлығы алтында шаирин «Партијамыздыр», «Ленин», «Истигбал тәранәси», «Кәләчәјин тојбајрамы», «Сабаһын түркүсү» вә «Шаирин сәси» ше'рләри верилмишдир.

«Ана Вәтән» башлығы алтында «Азәрбајчан», «Сүнбүл», «Гафгаз», «Мәһәббәт илһама чағырыр мәни» вә с. «Дөјүшән мисралар» башлығы алтында «Ананын өјүдү», «Шәфгәт бачысы», «Адсыз гәһрәман» вә с. «Сөзүн шөһрәти» башлығы алтында «Низами», «Сөзүн шөһрәти», «Мәним арзум», «Сабирин шәрәфинә» вә с. «Иглимдән иглимә» башлығы алтында «Көрпүнүн һәсрәти», «Јандырылан китаблар», «Берлин», «Ана һејкәли» вә с. ше'рләри верилмишдир. Һәмчинин «Мән тәләсмирәм» башлығы алтында «Дүшүнчәләр», «Һәјат фәлсәфәси», «Баһар» вә с. «Јада сал мәни» башлығы алтында «Хавәрә», «Бәзәк вә зинәт», «Елләр дүнјасы» вә с. «Беләләри дә вар» башлығы алтында «Чинарын шикајәти», «Карјерист», «Дар көз» вә с. ше'рләри верилмишдир.

Биринчи чилддә шаирин 100-ә гәдәр адда ше'ри дахил едилмишдир.

* * *

Шаирин сечилмиш әсәрләринин икинчи чилдинә онун поемалары дахил едилмишдир. Бунлар «Өлүм күрсүсү», «26-лар», «Ленинин китабы», «Зәнчинин арзулары», «Муған» вә «Ајкүн» поемаларындан ибарәтдир.

Һәр ики чилд нәфис шәкилдә бурахылмышдыр.

✦

ЈУБИЛЕЈ НӘШРЛӘРИ.

Вәтәнимизин ичтимаијјәти бөјүк пролетар јазычысы, социалист реализминин баниси А. М. Горкинин анадан олмасынын 100 иллијини кениш гејд едир.

Көркәмли сәнәткарын әсәрләри Азәрбајчанда һәлә ингилабдан әввәл танынмаға башламышдыр. Лакин ингилабдан сонра исә кениш шөһрәт тапмышдыр. Белә ки, анчаг сон ил әрзиндә әдибин әсәрләри тәгрибән 450 мин нүсхә үмуми тиражла, 30-дан артыг адда нәшр едилмишдир. Горки әсәрләринин азәри дилиндә 15 чилддән ибарәт

күллијјатынын нәшр едилмәси бөјүк јазычыны дәриндән севиб өјрәнәнләрә гијмәтли һәдијјә олмушдур.

Бөјүк пролетар јазычысынын јубилеји илә әлагәдар олараг нәшријјатларымыз әдибин бир сыра әсәрләрини јенидән нәшр едир. «Ушаглыг», «Нөкәрчилик», «Мәним университетләрим» трилокијасы, «Артамоновларын иши», «Ана» романлары, «Италија һаггында һекајәләр» һекајәләр мәчмуәси вә башга әсәрләр ајрыча нәшр едилир.

Азәрбајчан алимләри вә әдибләринин Горки һаггында јаздыглары ән мүһүм мәгаләләрдән ибарәт мәчмуә нәшр олунур. 16 чап вәрәги һәчминдә олачаг бу мәчмуәјә Ә. Һагвердијевин, Микајыл Рәфилинин, Меһди Һүсејнин, һәмчинин Чәфәр Чәфәровун, М. Арифин, Мәммәдчәфәр Чәфәровун, Әкбәр Ағајевин вә башгаларынын мәгаләләри дахил едиләчәкдир. Бу мәгаләләрдә Горки јарадычылығынын ингилаби маһијјәти, бөјүк һуманизми, сәнәткарлыг хүсусијјәтләри, совет әдәбијјатына тә'сири, Азәрбајчанла олан әлагәси, әдибин дүнја шөһрәти вә дикәр мәсәләләр өз әксини тапачагдыр.

Бундан әлавә, филоложи елмләр доктору К. Талыбзадәнин «Горки вә Азәрбајчан» монографијасы да охучулара чатдырылачагдыр. Бу монографијада мүәллиф Горкинин Азәрбајчана һәср олунан әсәрләрини тәдгиг едир, Азәрбајчан јазычыларынын Горки илә әлагәләрини нәзәрдән кечирир. Һәмчинин М. Рәшидовун «Максим Горки» адлы монографијасы да рус ингилабынын фыртына гушуна һәср едилмишдир.

Јубилеј илә әлагәдар олараг нәшр едиләчәк материаллардан бири дә «Горки Бакыда» адлы бәдии плакат олачагдыр.

Бу китаб, плакат вә с. охучуларын вә китабханаларын китаб рәфләрини бәзәјәчәкдир.

Редаксија һеј'әти: **А. Абдуллајев** (редактор), **Ә. Рәчәбов** (редактор мүавини), **М. А. Асланов, Ә. Гарабағлы, Ә. Әфәндизадә** вә **З. Сәмәдов.**

Техники редактор **Т. Маһмудов.**

Чапа имзаланмыш 4/IV-1968-чи ил. Кағыз форматы $60 \times 84^1/_{16}$=3,5 кағыз вәрәги, 6,51 чап вәрәги. ФГ 11604. Сифариш 34. Тираж 7.430

Бакы, «Коммунист» нәшријјатынын мәтбәәси.

187

25 гәп. 76302

ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

(Методический сборник)

Выпуск 1

Приложение к журналу

„АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ“

Баку — 1968